

Mana Harfinin Etimolojik Kökeni ve Tarihsel Evrimi Üzerine Bir Araştırma*

Nurullah Oruç

[0000-0003-4487-4140 | nurullah.oruc@gibtu.edu.tr](mailto:nurullah.oruc@gibtu.edu.tr)

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Gaziantep, Türkiye

ROR ID: [04nvpv675](https://orcid.org/04nvpv675)

Abdulkadir Yılmaz

[0009-0002-0429-8855 | ayilmaz@bayburt.edu.tr](mailto:ayilmaz@bayburt.edu.tr)

Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Bayburt, Türkiye

ROR ID: [050ed7z50](https://orcid.org/050ed7z50)

Öz

Kavramların doğru ve kapsamlı bir biçimde anlaşılabilmesi, öncelikle onların anlam sınırlarının titizlikle belirlenmesine ve kullanım bağlamlarının açıkça ortaya konmasına bağlıdır. Nitekim bir kelimenin sözlük anlamı, onun terimleşme sürecinde temel bir referans noktası olarak işlev görmek ve terimsel anlamının oluşumunda belirleyici bir rol üstlenmektedir. Bu düşünce ekseninde incelenmesi gereken noktalardan biri de harf kavramıdır. Bu makale sözlük anlamı ve terimleşme süreçleri bağlamında mana harflerinin nasıl biçimlendiğini ve geliştiğini ele almaktadır. Çalışma, mana harflerinin etimolojik kökeni, tarihsel gelişimi ve metin içindeki fonksiyonel rolünü incelemektedir. Bu doğrultuda, teorik, tarihî ve metinsel düzeylerde derinlemesine bir çözümleme sunulması hedeflenmektedir. Klasik dilcilik birikimi ile modern dilbilim yaklaşımları arasında köprü kurmayı hedefleyen bu araştırma, Arap dili çalışmalarına anlam merkezli yeni açılımlar getirmeyi ve mana harflerinin kuramsal boyutunu görünür kılmayı amaçlamaktadır. Literatürdeki mevcut çalışmalardan farklı olarak bu makale, mana harflerinin tarihsel gelişim sürecini erken dönem Arap dilcilerinden modern araştırmacılara kadar uzanan geniş bir çerçevede değerlendirmek; böylece konuyla ilgili bütüncül ve sistematik bir bakış açısı sunmaktadır. Araştırma kapsamında nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş; veri toplama süreci ise doküman analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte hem klasik Arap dilciliği kaynaklarından hem de çağdaş akademik çalışmalardan yararlanılmıştır. İncelemenin ilk aşamasında, “mana harfi” kavramının etimolojik kökeni, sözlükteki temel anlamı ve klasik dilbilim literatüründeki terimsel karşılıkları ele alınmıştır. Ardından bu harflerin dilsel yapı içerisindeki yeri ve anlam üretme mekanizmaları üzerindeki etkisi, bağlamsal ve işlevsel açılardan değerlendirilmiştir. Mana harflerinin, sadece sentaktik bir rol üstlenmekle kalmayıp aynı zamanda anlamı yönlendiren, pekiştiren ya da sınırlandıran bir işlev gördüğü vurgulanmıştır. Bu çerçevede mana harfleri, Arapçanın semantik örgüsünde anlamın taşınmasına aracılık eden temel unsurlar arasında yer almaktadır. Tarihsel sürecin detaylı incelenmesiyle birlikte, mana harflerinin erken dönem dilciler tarafından nasıl kavramsallaştırıldığı, hangi yönleriyle sınıflandırıldığı ve zamanla nasıl bağımsız bir inceleme sahasına dönüştüğü ortaya konmuştur. Ayrıca, klasik metinlerde mana harflerine yönelik yaklaşımların modern dilbilim anlayışıyla nasıl kesiştiği veya ayrıştığına da yer verilmiştir. Bu yönüyle çalışma, geleneksel sınıflandırmaların ötesine geçerek mana harflerinin serüvenini tarihî süreklilik içinde ele almakta ve alan yazına yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Harf kavramının dilbilimsel bağlamda zaman zaman mana harfi dışındaki kelime türlerini de kapsayacak biçimde genişletildiği; bu durumun kavramsal ayrımları zorunlu kıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda “hurûfu’l-me‘ânî” tabiri anlam taşıyan harfleri ifade ederken, “me‘ânî’l-hurûf” ise bu harflerin taşıdığı anlamları konu edinmektedir. İlk tabir, biçimsel sınıflandırmaya, ikincisi ise içeriksel ve anlambilimsel analizlere işaret etmektedir. Terminolojik olarak edat kavramı ise kapsam açısından mana harfinden daha geniş bir çerçeveye sahiptir; her mana harfi bir edat olarak değerlendirilebilirken, her edatın

mana harfi olmadığı, bu ayrımın klasik kaynaklarda da vurgulandığı görülmektedir. Bununla birlikte, hem mana harfi hem de edat terimlerinin anlam taşıma işlevine işaret ettikleri için birbiriyle ilişkili kavramlar olduğu da göz ardı edilmemelidir. Sonuç olarak, elde edilen veriler mana harflerinin, dilin anlam inşasına katkıda bulunan en küçük fakat en etkili yapı taşları arasında yer aldığını; bu nedenle dilin kuramsal çözümlemelerinde özel bir konumda değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Mana harflerinin tarihsel gelişimiyle birlikte, anlam üretme süreçlerine yaptığı katkılar, bu unsurların Arap dilinin semantik ve yapısal örgüsündeki merkezi rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Belagatı, Nahiv, Mana Harfi, Edat, Hurûfu'l-Me'ânî

Atıf Bilgisi

Oruç, Nurullah – Yılmaz, Abdulkadir. “Mana Harfinin Etimolojik Kökeni ve Tarihsel Evrimi Üzerine Bir Araştırma”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Eylül 2025), 605-633. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1671572>

Geliş Tarihi	09.04.2025	
Kabul Tarihi	17.08.2025	
Yayın Tarihi	15.09.2025	
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme *Bu çalışma Prof. Dr. Abdulkadir Yılmaz danışmanlığında 18/08/2023 tarihinde sunduğumuz “Hurûfu'l-Me'ânî ve Anlam Değeri: Tâhâ Süresi özelinde” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.	
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin	
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr	
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Yazar Katkı Oranları	Araştırmanın Tasarımı	1. Yazar - %60 / 2. Yazar - %40
	Veri Toplama	1. Yazar - %75 / 2. Yazar - %25
	Araştırma-Veri Analizi-Doğrulama	1. Yazar - %60 / 2. Yazar - %40
	Makalenin Yazımı	1. Yazar - %80 / 2. Yazar - %20
Finansman	Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	1. Yazar - %55 / 2. Yazar - %45
	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	

A Research on the Etymological Origin and Historical Evolution of the Letter Mana*

Nurullah Oruç

[0000-0003-4487-4140 | nurullah.oruc@gibtu.edu.tr](mailto:nurullah.oruc@gibtu.edu.tr)

Gaziantep Islamic Science and Technology University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric,
Gaziantep, Türkiye
ROR ID: [04nvpv675](https://orcid.org/04nvpv675)

Abdulkadir Yılmaz

[0009-0002-0429-8855 | ayilmaz@bayburt.edu.tr](mailto:ayilmaz@bayburt.edu.tr)

Bayburt University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Bayburt, Türkiye
ROR ID: [050ed7z50](https://orcid.org/050ed7z50)

Abstract

A correct and comprehensive understanding of concepts depends primarily on meticulously determining their meaning boundaries and clearly revealing their context of use. As a matter of fact, the dictionary meaning of a word serves as a basic reference point in its nomenclature process and plays a decisive role in the formation of its terminological meaning. One of the points that needs to be examined in this axis of thought is the concept of letters. This article discusses how meaning letters are formed and developed in the context of dictionary meaning and nomenclature processes. The study examines the etymological origin, historical development and functional role of meaning letters in the text. In this regard, it is aimed at providing an in-depth analysis at theoretical, historical and textual levels. This research, which aims to build a bridge between the accumulation of classical linguistics and modern linguistic approaches, aims to bring new meaning-centered expansions to Arabic language studies and to make visible the theoretical dimension of the letters of meaning. Unlike existing studies in the literature, this article evaluates the historical development of meaning letters within a broad framework ranging from early Arabic linguists to modern researchers; thus, it offers a holistic and systematic perspective on the subject. Within the scope of the research, a qualitative research approach was adopted; the data collection process was carried out using the document analysis method. In this process, both classical Arabic linguistics sources and contemporary academic studies were used. In the first stage of the analysis, the etymological origin of the concept of "meaning letter", its basic meaning in the dictionary and its terminological equivalents in classical linguistic literature were discussed. Then, the place of these letters in the linguistic structure and their impact on meaning-production mechanisms were evaluated from contextual and functional perspectives. It has been emphasized that the letters of meaning not only play a syntactic role but also serve a function that directs, reinforces or limits the meaning. In this context, letters of meaning are among the basic elements that mediate the conveying of meaning in the semantic structure of Arabic. With the detailed examination of the historical process, it has been revealed how the meaning letters were conceptualized by early linguists, in what aspects they were classified, and how they turned into an independent field of study over time. In addition, it is also included how the approaches to the meaning letters in classical texts intersect or diverge with the modern understanding of linguistics. In this respect, the study goes beyond traditional classifications, examines the adventure of letters in historical continuity, and offers a new perspective on the literature. The study also shows that the concept of letter is sometimes expanded in the linguistic context to include word types other than letters; it has been determined that this situation necessitates conceptual distinctions. In this context, while hurûfu'l-me'ânî refers to the letters that carry meaning, me'ânî'l-hurûf deals with the meanings of these letters. The first term refers to formal classification, the second to contextual and semantic analysis. Moreover, terminologically, the concept of preposition has a

broader framework than the literal letters in terms of scope. While every meaning letter can be considered as a preposition, it is seen that not every preposition is a meaning letter, and this distinction is also emphasized in classical sources. However, it should not be ignored that both literal and prepositional terms are interrelated concepts as they point to the meaning-bearing function. As a result, the data obtained show that meaning letters are among the smallest but most effective building blocks that contribute to the meaning construction of the language; for this reason, it shows that language should be evaluated in a special position in theoretical analysis. The historical development of meaning letters and their contributions to meaning production processes clearly reveal the central role of these elements in the semantic and structural structure of the Arabic language.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, Nahiv, Meaning Letter, Preposition, Hurûfu'l-Me'ânî

Citation:

Oruç, Nurullah – Yılmaz, Abdulkadir. “A Research on the Etymological Origin and Historical Evolution of the Letter Mana”. *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 12/2 (September 2025), 605-633. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1671572>

Date of Submission	04.09.2025
Date of Acceptance	08.17.2025
Date of Publication	09.15.2025
Peer-Review	Double anonymized / Two External
	*This study is based on the doctoral dissertation titled “Hurûfu'l-me'ânî and Their Semantic Value: A Case Study of Sûrat Tâhâ,” submitted on 18 August 2023 under the supervision of Prof. Dr. Abdulkadir Yılmaz.
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as all data were obtained through a literature review of published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were observed during the preparation of the study and that every work consulted has been duly cited in the bibliography.
Use of Artificial Intelligence	No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
	Research Design 1 st Author - 60% / 2 nd Author - 40%
	Data Collection 1 st Author - 75% / 2 nd Author - 25%
Author Contribution Rates	Research-Data Analysis-Validation 1 st Author - 60% / 2 nd Author - 40%
	Writing the Article 1 st Author - 80% / 2 nd Author - 20%
	Editing and Development of the Text 1 st Author - 55% / 2 nd Author - 45%
Grant Support	The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Bir kavramın mahiyetini tam anlamıyla idrak edebilmek için öncelikle onun anlam sınırları ve kullanım bağlamları netleştirilmelidir. Nitekim bir kelimenin sözlükteki anlamı onun terimleşme sürecinde önemli bir dayanak noktası olup terim anlamının şekillenmesinde kilit bir rol oynamaktadır. Bu doğrultuda farklı ilim dallarında eser veren müellifler ele aldıkları konuları önce kelimenin lügat anlamına dayanarak temellendirmiş, ardından kullanım alanlarını analiz ederek terim anlamını oluşturmuşlardır. Mesela İbn Kudâme (öl. 620/1223), fikhî bir kavram olan *ıtk* terimini açıklarken öncelikle kelimenin sözlük anlamına, ardından ise fıkıh ilmindeki terimsel karşılığına işaret etmiştir. Buna göre, söz konusu kelime sözlükte "arınmak ve saflaşmak" anlamlarını taşıırken, şer'î istilahta ise "bir köleyi hürriyetine kavuşturarak onu kölelik durumundan çıkarmak" şeklinde tanımlanmıştır.¹ Bu bağlamda, köleyi özgürleştirme eyleminin "arınma ve saflaşma" kavramıyla ilişkilendirilmesi, kelimenin sözlük ve terimsel anlamları arasındaki bağlantıyı açıkça ifade etmektedir.

Bir kavramı eksiksiz çözümleyebilmek için salt sözlük tanımı ve terimsel açıklamalarının tespitiyle sınırlı tutulması yeterli değildir; aynı zamanda bu kavramın tarihsel gelişimi, kullanım biçimleri ve ait olduğu kültürel bağlam da göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü her kavram, geliştiği kültürel, sosyal ve bilimsel ortamlar sayesinde biçimlenir ve anlam kazanır. Bu duruma (الأمة) *ümme*) kelimesi örnek olarak verilebilir. Ümmet kelimesine, bağlamına göre *din*, *lider*, *bilginler topluluğu*, *boy*, *beden*, *fiziki görünüm*, *itaat* ile *zaman* gibi anlamlar yüklenmiştir: Buna göre bu kelimede (إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ) "Biz atalarımızı bir *din* üzerinde bulduk."² ayetinde *din*, (وَإِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً) "İbrahim bir *lider*di."³ ayetinde *lider*, (وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ) "İçinizden iyiliğe çağıran *bilginler topluluğu* olsun!"⁴ ayetinde ise *bilginler topluluğu* anlamında kullanılmıştır.⁵ Arap dilindeki temel kavramlardan biri olan harf de benzer biçimde bu ilişkinin açık bir örneğini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, mana harfinin kökenine, sözlük anlamına, kullanım alanlarına ve tarihsel gelişimine odaklanılacaktır. Sonuçta, mana harfinin terim anlamı ele alınarak kavramın bütünlük içinde değerlendirilmesi mümkün hale getirilmeye çalışılacaktır.

Son dönemde konu üzerine yazılmış olup, mevcut araştırmaya öncülük eden birtakım çalışmalar söz konusudur: İsmâil Amâyî ile Abdulhamîd es-Seyyid'in kaleme aldıkları *Mu'cemü'l-edevât ve'd-damâir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* eserleri, Mahmud Abdunnebi Sa'd'ın *Hurûfu'l-me'ânî beyne dekkâiki'n-nahvi ve latâifi'l-fık'h*'ı, Hâdî Atiyye Matar'ın *el-Hurûfu'l-'âmile fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adlı çalışması, Hasan Abbas'ın *Hurûfu'l-me'ânî beyne'l-asâla ve'l-hadâse*'si, Nasrullah Hacımuftüoğlu'nun *Nahiv Açısından İslam Hukuk Metodolojisinde Edat ve Manalı Harflerin Yeri* isimli yüksek lisans tezi, Rezzâk Abdülemîr Mehdi Tayyâr'ın *Me'ânî'l-hurûfi's-sünâiyye ve's-sülâsiyye beyne'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve devâvinu's-şî'î* isimli doktora tezi, Celaleddin Gül'ün *Kur'an-ı Kerîm'deki İz Edatının Gramerciler ve Tefsirciler Açısından Tahlili* isimli yüksek lisans tezi, Amir Fâil'in *el-Hilâfu'n-*

¹ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Kudâme el-Cemmâîlî, *el-Muğnî*, thk. Tâhâ ez-Zeynî vd. (Kahire: Mektebetü'l-Kahira, 1968-1969), 10/290-291.

² ez-Zuhurf 43/22.

³ en-Nahl 16/120.

⁴ Âl-i İmrân 3/104.

⁵ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris er-Râzî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1979), 1/27-28.

nahvî fi'l-edevât adlı doktora tezi, Abdullah Maḥcûb Muhammed'in *Atfu'n-nesak ve hurûfuhu fi Sureti Âli İmran* başlıklı yüksek lisans tezi, benzer konularda yapılmış çalışmaların başlıcalarıdır.

Başlıklarından da anlaşılacağı üzere yukarıda bahsedilen çalışmalarda, mana harfleri genellikle sözlüksel açılımlar, disiplinler arası bağlantılar ve Kur'ân-ı Kerim odaklı olarak gramatikal ve anlamsal işlevleri üzerinden analiz edilmiştir. Bu araştırmanın farklı bir yönü, mana harflerinin etimolojik kökeni, tarihsel evrimi ve metin içerisindeki fonksiyonel rolüne dair bütünsel bir inceleme sunarak literatüre yeni bir katkı sağlamayı hedeflemesidir. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak hem klasik hem de modern kaynaklardan yararlanılarak konuya dair literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Çalışma; giriş bölümü, dört ana başlık ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci başlıkta, harfin etimolojisine yer verilerek bu bağlamda harfin sözlük ve terim anlamları incelenmiştir. İkinci başlıkta, harfin ortaya çıkma süreci ele alınmıştır. Üçüncü başlıkta, mana harfinin kavramsal boyutuna temas edilerek bu doğrultuda harfin tanımı ve onun için kullanılan tabirler analiz edilmiştir. Dördüncü başlıkta ise mana harflerinin tarihsel gelişimi çerçevesinde klasik dönemden modern döneme kadar geçirdiği evreler tahlil edilmiştir.

1. Harf Kavramının Etimolojisi

Sözlükte *harf*, “hece, kelime, yol, yan, şekil, zirve, zayıf deve, güçlü deve, lehçe, kıraat ve lügat gibi; ayrıca meyletmek ve değiştirmek” anlamlarını da içermektedir.⁶ Harfin çoğul hali *hurûf* ya da *ahruf*tur. Arap alfabesinde harfler, seslerin ve anlamların teşekkülünde belirleyici olduğundan, bu ismi almışlardır.⁷ Bu açıdan bakıldığında gramer bakımından harflerin özellikle yan, taraf ve uç gibi anlamlarla kullanıldığı görülmektedir. Başta kıraat ilmiyle uğraşanlar olmak üzere İbn Sînâ ve Fârâbî gibi bazı düşünürler, harfe sadece sesbilimsel açıdan yaklaşarak onu, mahreç ve sıfatlarıyla belirginleşen bir ses fenomeni şeklinde tanımlamışlardır. Harfler, kelimeleri oluşturdukları için *hurûfî'l-mebânî*, heceleri ayırdıkları için *hurûfî'l-hicâ'* olarak adlandırılmıştır.⁸ Birbirine benzeyen bazı harflerin karıştırılmaması adına nokta konularak bunlar *hurûfî'l-mu'cem* olarak tanımlanmıştır.⁹ Öte yandan literatürde *harf* kelimesi, kelime anlamı bağlamında da bir anlam taşımaktadır. Örneğin { وَتَبَرُّىْ اَلْاَكْمَةَ وَالْاَبْرَصَ بِاَنِّىْ } “*Âmâyı ve ala tenliyi benim iznimle iyileştirirsin*”¹⁰ ayetindeki اَلْاَكْمَةَ ve اَلْاَبْرَصَ kelimeleri için *hurûf* ifadesi kullanılmıştır.¹¹ Bir diğer anlam ise *kıraattir*. Bu anlamın bilhassa Ferrâ'nın (öl. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'nda sıklıkla yer aldığı görülmektedir.¹² Bazı yorumcular وَمِنْ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ

⁶ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3/211; Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-ʿarûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Küveyt: Vizâretu'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 2001), 23/128.

⁷ Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî İbn Manzûr, *Lisânu'l-ʿArab* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2013), 2/400-401; İsmail Durmuş, “Harf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/163.

⁸ Ebû'l-Bekâ' Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Dervîş – Muhammed el-Maşrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2018), 328-329; Muhammed A'lâ b. Alî et-Tehânevî, *Keşşâfû ıtlâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 1/437-438.

⁹ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Meşriq, ts.), 28; İbn Manzûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 6/108; Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Şubhu'l-aşâ fi şinâ'ati'l-inşâ'* (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1914), 3/22; Tehânevî, *Keşşâfû ıtlâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, 1/437; Durmuş, “Harf”, 16/163.

¹⁰ el-Mâide 5/110.

¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014), 5/128.

¹² Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Salâh Abdulazîz vd. (Kahire: Dâru's-Selâm, 2013), 2/87.

(﴿خَرْبٍ﴾ “Kimileri, şüphe içinde Allah’a kulluk ederler.”¹³ ayetindeki harf terimini şüphe anlamında açıklamışlardır.¹⁴

Meyletmek, yönelmek ve dönmek kavramları, harf sözcüğünden türeyen bir müstak ile ifade edilmiştir. Mesela bazı müfessirler, ﴿وَمَنْ يُؤَلِّمْ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِّقَتَالٍ أَوْ مُتَحَرِّزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَذَّ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَيُشْنُ الْمَصِيرُ﴾ “O gün, kim ki savaşa yönelmek veya bir topluluğa katılmak dışında düşmana arkasını dönerse, Allah’ın gazabına uğrar; onun varacağı yer cehennemdir. Bu ne kötü bir akıbetidir!”¹⁵ ayetindeki مُتَحَرِّفًا kelimesini bu anlamlarda değerlendirmiştir.¹⁶ Arapçada harf, cümlede belirli bir anlamı ifade etmek için de kullanılır. Bu doğrultuda yapılan harf çalışmaları genellikle bu kapsamda değerlendirilir. Bu harfler; el-hurûf, hurûfu’l-me’ânî, me’ânî’l-hurûf ve edevât başlıkları altında ele alınmıştır.

Arap alfabesini meydana getiren harfler, çeşitli açılardan tasnif edilmiştir. Ünlü-ünsüz açısından *sâmîte-musavvite*, harflerin ayrı veya bitişik olmasına göre *muttasıla* ve *munfasıla*, noktalı olup olmamaları açısından *mühmel* ve *mu’cem*, kullanım durumlarına göre ise *mühmel*¹⁷ ve *müsta’mel* şeklinde sınıflandırılmaktadır.¹⁸ Bu son taksim, sadece anlam değil, lafzın kendisinin de önem taşıdığını göstermektedir. Halîl b. Ahmed’in (öl. 175/791) kaleme aldığı *Kitâbu’l-‘ayn*’da mühmel (kullanılmayan) bazı lafızların varlığı bu hususa işaret etmektedir.¹⁹ Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025) ise lafzın salt lafız olma niteliği, ona herhangi bir ayrıcalık kazandırmadığını savunmaktadır.²⁰ Bu tür şekilsel ve işlevsel tasniflerin yanı sıra, harflerin dildeki kullanım alanlarına göre yapılan sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Harfler, bu bağlamda *hurûfu’l-mebânî* ve *hurûfu’l-me’ânî* şeklinde iki ayrı kategoriye ayrılır. Hurûfu’l-mebânî, kelimenin temeli olan harflerdir ve kendileri doğrudan bir anlam ifade etmezler. Örneğin, yardım etmeyi ifade eden نصر kelimesindeki (ن) ve (ص) harfleri, birbirinden bağımsız olarak kelimenin veya cümlelerin anlamına katkı sağlamaz. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, bahsedilen harflerin bir arada kullanılmasıyla kelime ortaya çıkar ve bu kelime bir anlam içerir. Bu anlam, ancak cümle içinde kullanıldığında ortaya çıkar. Mesela الغصنُ *Serçe dalın üstündedir* cümlesindeki على edatı, cümlede olması hasebiyle anlam kazanmıştır. Öte yandan hurûfu’l-mebânî, yalnızca bir harften ibaretken, *hurûfu’l-me’ânî* birden beşe kadar hece

¹³ el-Hac 22/11.

¹⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyî’l-Kur’ân*, 9/115; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî ez-Zeccâc, *Me’ânî’l-Kur’ân ve i’râbuh*, thk. Abdulcelîl Abduh Şiblî (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2005), 3/336.

¹⁵ el-Enfâl 75/16.

¹⁶ Ebû’t-Tayyib Muhammed Sâdîk Hân b. Hasen el-Kınnecî, *Fethu’l-beyân fî makâsidi’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî (Beyrut: Mektebetu’l-‘Asriyye, 1992), 5/147.

¹⁷ Burada *mühmel* terimi, dilde fiilen kullanılmayan ancak yalnızca sözlüklerde yer alan ve potansiyel olarak var olduğu kabul edilen lafızları ifade eder. Örneğin, (ع - س - ت) harflerinin oluşturduğu anagramlardan (تسع) (سنع) kelimeleri kullanımda olup anlamları bulunmakta; buna karşılık (عتس) (عست) gibi türevler ise yalnızca teorik olarak mevcut olup sözlüklerde yer almakla birlikte aktif kullanımda değildir. Bk. Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, 1/325.

¹⁸ Ahmed Kerrûm, *el-Istidlâl fî me’ânî’l-hurûf*, 20-21; Durmuş, “Harf”, 16/163.

¹⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, 1/325. Daha detaylı bilgi için bk. İbrahim Kara, “Kâdî Abdülcebâr’a Göre Arap Dilinde Lafız-Mana İlişkisi ve Abdülkâhîr el-Cürcânî’ye Etkisi”, *Artuklu Akademi Dergisi* 10/12 (2023), 304-305.

²⁰ Bkz. İbrahim Kara, Kâdî Abdülcebâr’da Delâlet Teorisi (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 120-121; Kara, Kâdî Abdülcebâr’a Göre Arap Dilinde Lafız-Mana İlişkisi ve Abdülkâhîr el-Cürcânî’ye Etkisi, 305.

harflerinden oluşabilir.²¹ Bu durum, Arapçadaki kelime ve cümlelerin anlamının harflerin işleviyle nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Hurûfu'l-mebânî cümledeki kelimelerin biçimsel ve anlamsal özelliklerini belirlerken, buna karşılık hurûfu'l-me'ânî bu kelimelerin bir araya gelerek oluşturduğu cümlenin anlamını şekillendirmektedir.

2. Harfin Oluşum ve Gelişim Süreci

Arap alfabesi, zamanla evrilen bir yapıya sahiptir. Eski zamanlarda insanlar anlatım için doğrudan nesneleri ve maddeleri kullanarak semboller geliştirmişlerdir. Bu semboller dilin yazılı hale gelmesindeki ilk adımlar olmuştur. Örneğin, insanlar sayıyı ifade etmek için ipleri bağlayıp düğümlerle belirlemişler; gidecekleri yönü göstermek için ise yere yamuk bir değnek dikmişlerdir. Bu tür sembolik ifadeler, yazının temellerini oluşturan ilk yöntemlerdir. İlerleyen süreçte, nesnelerin resimlerini çizmeye başlayan insanlar, bu çizimlerin yanına belirli kavramları da eklemeye başlamışlardır. Mesela bir daire resmi çizildiğinde, bu hem güneşi hem de gündüzü anlatmak için bir simge halini almıştır. Resimsel kullanımların karışıklıklara yol açması üzerine, çivi yazısı geliştirilmiş ve her bir heceye özel bir sembol çizilmiştir. Bu girişim, daha disiplinli ve anlaşılır bir yazım üslubunun zeminini teşkil etmiştir. Zamanla dil öğreniminde yaşanan zorluklar üzerine, her harfin sadece bir sesi temsil eden bir alfabe sistemi ortaya çıkmıştır. Bu ise dilin daha hızlı ve kolay biçimde öğrenilmesine yardımcı olmuş, aynı zamanda dildeki karmaşık yapılar da sadeleşmiştir. Nihayet, milattan önce 1700 civarında Ken'ânîler, günümüzde kullanılan alfabeye benzer bir harf sistemi geliştirmiştir. Onların getirdikleri bu yenilik, yazılı dilin evriminde önemli bir dönüm noktası olmuştur.²²

Arap alfabesinin oluşumu ve gelişimiyle ilgili farklı görüşler bulunsun da yaygın kanaat şu şekildedir: Araplar geçmişte *müsned* veya *himyerî* yazı sistemlerini kullanmışlardır. Milâdî üçüncü yüzyılın sonlarıyla dördüncü yüzyılın başları arasında ise bitişik yazılan nabat harflerinin kullanımına geçmişlerdir. Bu alfabeden kullandıkları yirmi iki harfe ek olarak Arap diline özgü sesleri ifade etmek amacıyla revâdîf adı verilen altı harf daha eklemişlerdir. Bunlar: خ, ث, غ, ظ ve ذ harfleridir. Alfabenin gelişimi sırasında Tamaralıralar'dan alınan lâmelîf (ﻻ) harfiyle birlikte Arap alfabesinin harf sayısı yirmi dokuza tamamlanmıştır. Bu harflerin adları, Eski Sâmi alfabesinin bir uzantısı olarak kabul edilmektedir.²³

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonraki süreçte, Arap yazı sistemi hareketler ve noktalarla daha belirgin ve işlevsel bir hâl almıştır. Arap harflerinin harekesiz ve noktasız biçimde kullanılması, İslâm fetihleriyle birlikte farklı topluluklarla etkileşim arttığında bazı harflerin birbirine karıştırılmasına yol açmıştır. Bu durum, özellikle Kur'an'ın yanlış okunmasına sebep olmuştur. Bu sebeplerle, Arap harflerinin hem noktalanması hem de hareketlenmesi süreci başlatılmıştır. Arap yazısındaki noktalanma uygulamasının kimin tarafından başlatıldığı konusunda farklı görüşler bulunsun da yaygın kanaate göre bu işlem, Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin yönlendirmesiyle Nasr b. Âsım (öl. 89/708) ve Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708) tarafından

²¹ Hüseyin Dursun, "Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'ânîler ve Çok Anlamlılığa Etkisi (Necm Suresi İlk Yirmi Üç Ayet Örneği)", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2021), 231.

²² Durmuş, "Harf", 16/163; Rekin Ertem, "Elifbâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/44.

²³ Philip Hitti vd. *Târîhu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Keşşâf, 1949); Durmuş, "Harf", 16/163; Ertem, "Elifbâ", 11/44.

durumda, kelime niteliği taşımayan harfler mana harfi olarak değerlendirilmez. Bu hususlar göz önüne alındığında, vasil ve katı' hemzeleri ile taşğîr ve nisbet yâ'sı, bağımsız bir kelime değil, kelimenin bir parçası olan hece harfleri olarak kabul edilir. Tanımda geçen 'başka bir kelimeyle anlam taşır' ifadesi, fiillerin ve birçok ismin kendi başlarına da anlam ifade ettiğini göstermektedir. İbn Cinnî'nin (öl. 392/1002) delaleti lafzî, sînâî ve manevî olmak üzere üç kategoriye ayırması bu durumu desteklemektedir. Bu çerçevede, "kâme" fiilinin kelime formu, kalkma mastarına delalet eder ki bu tür delalet lafzîdir. Fiilin morfolojik kalıbı, zamana ilişkin bilgi verir ki bu sînâî delalet olarak değerlendirilmektedir. Fiilin anlamı ise, fail konumundaki özneye yönelir ve böylece manevî delalet ortaya çıkmaktadır.³³ Modern araştırmacı Muhammed Âbid el-Câbirî (öl. 1431/2010), İbn Cinnî'nin bu taksimini, lafız-mana ilişkisinde özgünlüğün belirginleştiği bir husus olarak değerlendirmektedir.³⁴ Öte yandan, verilen tanımlardaki *sadece* kelimesi, isimleri bu kapsamın dışında tutmaktadır. Çünkü çoğu isim tek başına anlam ifade ederken, istifham ve şart edatları gibi bazı isimler ancak başka bir kelimeyle anlamlı hale gelir.³⁵ Bu durum, lafzın manaya delaletini ve dolayısıyla lafız-mana ilişkisinin mahiyetini anlama noktasında önem taşımaktadır. Dil bilgini Sîrâfî (öl. 368/979), mana harfiyle ilgili yapılan tanımları şu şekilde yorumlar:

İsim ile fiilin; özünde anlam ifade etmesindeki kasıt, herhangi bir lafza ihtiyaç duymadan zihinde anlamlarının oluşmasıdır. Örneğin, "insan" dendiğinde, başka bir açıklamaya gerek kalmaksızın akıllı ve canlı bir varlığı ifade ettiğini zihinde belirginleştirmektedir. Buna benzer olarak, vurdu ifadesi duyulduğunda, başka bir kelimeye bağlı olmaksızın geçmişte gerçekleşmiş bir fiil olduğu açıkça anlaşılır. Harfin başka bir kelimeyle anlam kazandığı söylenirken, aslında bu durumun, harfin yalnızca başka bir kelimeyle birlikte zihinde anlam bulması anlamına geldiği kastedilir. Örneğin, *نَمَ* edatının bazı anlamında olduğu ifade edildiğinde, özünde bu anlamı doğrudan vermediği fark edilecektir. Başka bir deyişle, bu edatın bu anlamda kullanıldığını kavrayabilmek için cüz ve küll kavramlarına hâkim olmak gerekir. Nitekim tab'îz, bir bütünden bir parçanın alınmasıdır.³⁶

Netice itibarıyla bu değerlendirme, isim ve fiilin doğrudan bir anlama sahip olduğunu, harflerin ise anlamlarını bağlamsal ilişkiler aracılığıyla kazandığını vurgulamaktadır.

Ebû Ali el-Fârîsî (öl. 377/987), zait harflerin tek başlarına ya da başka bir kelimeyle birlikte anlam oluşturmadığını savunmuştur.³⁷ Buna göre *مَا أَنَا بِخَيْلٍ* ile *مَا أَنَا بِخَيْلٍ* ifadeleri arasında herhangi bir anlam farkı söz konusu değildir. Murâdî (öl. 749/1348), söz konusu âlimin bu yaklaşımına şu şekilde itiraz edilebileceğini belirtmektedir: "Zâid harfler, lafzın çoğaltılması yoluyla vurguyu ve açıklığı artırmak için kullanılır. Lafzın güçlü olması, anlamın da güçlü olduğuna işaret eder. Bu da ancak sözle elde edilebilecek bir anlamdır."³⁸

³³ Ebûl-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Şirbînî Şerîde (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007), 3/98.

³⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999), 63.

³⁵ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 21.

³⁶ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdalî – Ali Seyyid Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/13-14; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 22.

³⁷ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 22.

³⁸ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 22-23.

3.2. Mana Harfi İçin Kullanılan Tabirler

Arapça literatüründe, mana harfi; *hurûfu'l-me'anî*,³⁹ *me'ânî'l-hurûf*,⁴⁰ *edat*⁴¹ ile *âlet*⁴² gibi farklı terimler aracılığıyla ifade edilmiştir. Bu kısımda, söz konusu tabirlerin kullanımını etkileyen etmenler ve bu bağlamda yapılan tartışmalar üzerinde durulacaktır.

3.2.1. Hurûfu'l-Me'anî Terimi

Mana harfleri, nahiv âlimleri tarafından *hurûfu'l-me'anî* olarak adlandırılmıştır.⁴³ Bazı tefsir kaynaklarında da bu tabire rastlanmaktadır. Nitekim müfessir Taberî'nin (öl. 310/923) tefsirinde de bu ifadenin geçtiği görülmektedir.⁴⁴ Mana harfinin harf terimiyle ifade edilmesi hususunda dilciler arasında fikir ayrılığı bulunmaktadır. Bir görüşe göre bu adlandırma, harfin cümlelerin sonunda bulunmasıyla ilişkilidir. Lafzî olarak cümlelerin ortasında olsa da, harf mana açısından kenarda kalır. Buna göre harf kendi başına anlam ifade etmemektedir. Daha önce değinildiği gibi, harfin lügat anlamında “uç”, “kenar” ve “zirve” kavramlarını barındırması, bu görüşü destekler niteliktedir. Diğer bir yaklaşıma göre ise harfe bu ismin verilmesinin nedeni, her harfin tek bir şekli temsil etmesidir. Çünkü dil bakımından *harf* kelimesi, tek bir yön anlamına da gelmektedir. Yani bir harf farklı anlamlar içerse de, lafız açısından her zaman tek bir formda bulunur. Nitekim (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَغُذُّ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ) “*Kimileri, Allah'a yalnız bir yönden kulluk ederler*”⁴⁵ ayetindeki *harf* ifadesi, “bir yön” şeklinde de yorumlanmıştır.⁴⁶ Murâdî, ilk görüşün ağırlık kazandığını savunmaktadır.⁴⁷ Neticede, her iki görüşün temellendiği kaynak sözlük anlamıdır. Bu, bir kelimenin ıstılah anlamının şekillendirilmesinde veya anlaşılmasında sözlük anlamının belirleyici bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

Dilbilim alanında hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren kullanılan *hurûfu'l-me'anî* terimine, İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinde rastlanmaktadır.⁴⁸ Tabirin sadece bir kez ve belirli bir başlık altında bulunması, bunun müellifin kendi kullanımı mı yoksa bir müstensih tarafından eklenmiş bir terim mi olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Zira konu başlıklarının bir nasih veya muhakkik tarafından eklenmiş olması mümkündür. Bununla birlikte, terimin Taberî'nin tefsirinde bulunması, onun hicrî üçüncü yüzyılda kullanıldığını doğrulamaktadır. Mezûr müfessir, hicrî dördüncü asrın başlarında vefat etmiş olsa da, onun tefsirinin telifi hicrî 270 yılında tamamlanmıştır.⁴⁹

³⁹ Ebu'l-Hasan Ali İbn Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1996), 4/225.

⁴⁰ Azîze Fevâl Bâbeti, *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi'n-naḥvi'l-Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2018), 2/1019.

⁴¹ Yuhanna Mirza el-Hâmis, *Mevsu'atu'l-mustalahu'n-naḥvî* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 1/260.

⁴² Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/75.

⁴³ İbn Sîde, *el-Muhassas*, 4/225; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Eşbâḥ ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv*, thk. İbrahim Muhammed Abdullah (Dimaşk: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, ts.), 2/26.

⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 1/165.

⁴⁵ el-Hac 22/11.

⁴⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978), 290.

⁴⁷ Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 23-25.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 278.

⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 1/12.

3.2.2. Me'âni'l-Hurûf Terimi

Me'âni'l-hurûf tabirinin kullanımına ilk dönemlerde rastlanılsa da mana harfi için yapılan tanımın kapsamına girmediği gözlemlenmektedir. Nitekim ilk dönem dil bilimcilerinden Halîl b. Ahmed'e atfedilen *Me'âni'l-hurûf*⁵⁰ adlı eser, harflerin kelime anlamlarını ve hangi anlamları sembolize ettiklerini irdelemektedir.⁵¹ Bir disiplin olarak *me'âni'l-hurûf* teriminin kullanılmaya başlanması ise hicri dördüncü asırda Zeccâcî (öl. 337/949) ve Rummânî'nin (öl. 384/994) *Me'âni'l-hurûf* adlı eserleriyle kendini göstermektedir. Ancak, her iki eser için farklı isimlendirmeler de söz konusu olmuştur; *Hurûfu'l-me'ânî* Zeccâcî'nin eserinin, *Menâzilu'l-hurûf* ise Rummânî'nin eserinin bilinen diğer isimleridir.⁵²

3.2.3. Edat Terimi

Mana harfi, hem isim hem fiil işlevi gördüğünden dolayı *edat* olarak da nitelendirilmektedir. Mesela *لَيْسَ* edatı fiil olarak işlev görürken, *مَنْ* edatı cümledeki yerine bağlı olarak şart, istifham veya isim-i mevsûl olarak isim şeklinde kullanılmaktadır. Nahiv terimleri bağlamında edat, ifadenin taşıdığı farklı anlamları (örneğin soru ve istisna anlamları) ifade etmek amacıyla kullanılan bir kelime türüdür. Ayrıca, bu edatlar bazen kendilerini takip eden kelimenin harekesini (harekeli veya sakini oluşunu) belirleme işlevine sahiptir. Örneğin, “هل ذهبت إلى المدرسة؟” Okula gittin mi?” cümlesinde *هل* edatı cümleyi soru haline getirirken, “جاء الطلاب إلا محمداً” Muhammed hariç öğrenciler geldi” cümlesindeki *إلا* edatı ise cümleye istisna anlamı katmaktadır. “لَمْ يَذْهَبْ مَحْمُودٌ” Mahmut gitmedi” cümlesinde *لَمْ* cezim edatı, kendisinden sonra gelen kelimenin sakini olmasını sağlarken, “لَنْ يَذْهَبَ مَحْمُودٌ” Mahmut asla gitmeyecektir” cümlesindeki *لَنْ* edatı nasb edatıdır ve kendisinden sonraki harfin son harekesini fethalı yapar. Bu bağlamda, mana harfleriyle ilgili yapılan tanımlardaki vurgular, edat tanımlarında da kendini göstermektedir.⁵³ Arapça gramerin şekillenmeye başladığı hicri I. asrın sonları ile II. asrın sonları arasındaki dönemde, literatürde mana harfi teriminin kullanıldığı, *edat* kelimesinin ise henüz yerleşmediği görüşünü savunanlar vardır.⁵⁴ Mehdî el-Mahzûmî (öl. 1414/1993) ise bu ıstılahın Kûfe dil ekolüne has bir kullanım olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁵ Kûfe ekolünü temsil eden el-Ferrâ ile Abdullah et-Tuvvâl'in (öl. 243/858) edat terimini kullanmaları,⁵⁶ bu tabirin Kûfeliler tarafından benimsendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Yapılan incelemelerde, söz konusu ekol dışındaki diğer mekteplerde de bu tabire yer verildiği görülmektedir. Basra mektebinin müntesiplerinden Halil b. Ahmed (öl. 175/791), Sîbeveyhi ve Müberrid (öl. 286/900) gibi âlimler bu ıstılahı kullanmışlardır.⁵⁷ Sîbevyhî ve Müberrid'in yalnızca kase me'ânî için bu tabiri tercih etmeleri ise dikkat çekicidir. Bahsedilen tabir, Bağdat dil ekolünde de kabul görmüştür. Bu ekolün önde gelen isimlerinden İbn Cinnî'nin

⁵⁰ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Halîl b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/309.

⁵¹ Bk. Halîl b. Ahmed, *el-Hurûf*, thk. Ramazan Abduttevvâb (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1982), 34-35.

⁵² Hayruddîn b. Mahmud ez-Ziriklî, *el-A'âm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/317.

⁵³ Muhammed Semir Necib el-Lebdî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfîyye* (Beyrut: Dâru'l-Furkân, 1985), 10.

⁵⁴ Hâmis, *Mevsu'atu'l-mustalahu'n-nahvî*, 1/260; Ulugöl, *Arap Dilinde Harfler*, 2.

⁵⁵ Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe* (Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî, 1958), 207, 242.

⁵⁶ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/712; Batalyevsî, *el-Hulel*, 76.

⁵⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 3/210-211; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/552; Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrid, *el-Muktaḍab*, thk. Ḥasan Ḥamed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 1/584.

bu kullanıma yer verdiğine şahit olunmaktadır.⁵⁸ Ayrıca doğrudan dilbilimsel olmayan kaynaklarda da bu terime rastlanmaktadır. Taberî'nin tefsirinde bu ifadeye yer verilmesi, bunu göstermektedir.⁵⁹ Tüm bu veriler, hurûfu'l-me'ânî için edat tabirinin ilk dönemlerde de kullanıldığını ve Kûfelilerle sınırlı olmadığını kanıtlamaktadır. Fakat dikkatli bir gözlem yapıldığında, Kûfeli âlimlerin Basralılara kıyasla bu ıstılahı daha çok kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum, Basralılar ve Kûfeliler arasında bir ayrım yapılmasının olasılıkla bundan kaynaklandığını göstermektedir.

Fârâbî'ye (öl. 339/950) göre edat terimi Yunan dil bilimcilerinin, hurûfu'l-me'ânî ise Arap dil bilimcilerinin kullandığı bir terimdir.⁶⁰ Yunan filozofları kelamı ya da kelimeyi fiil, isim ve edat olmak üzere üç gruba ayırmışlardır. Bu durum, edat teriminin Basra ve Kûfe ekollerine özgü bir kavram olmadığını ortaya koymaktadır.⁶¹ Çünkü Yunan felsefesinin başlangıcı milattan önce altıncı yüzyıla⁶² dayanırken, anılan iki mektep hicretten sonraki dönemde ortaya çıkmıştır.⁶³ Tehânevî (öl. 1158/1745) mana harfleri için kullanılan edat tabirinin mantıkçılara özgü bir terim olduğunu savunmaktadır. Tehânevî'ye göre, mantıkçılar edat terimini, cerrah mili adıyla bilinen ve mihrâf olarak da isimlendirilen tıbbi bir terimden istiare etmiş olabilirler. Mana harfi için edat teriminin kullanılmasının bir başka gerekçesi ise harfin kelimeleri birbirine bağlama işlevi görmesidir.⁶⁴

Hurûfu'l-me'ânî, bazı modern kaynaklarda “ne isim ne de fiil olan; ancak anlam taşıyan kelimeler” olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda هَ ve مَ gibi harfler bu kategoriye örnek teşkil ederken, bunlar kimi zaman *hurûfu's-sıfât*, *hurûfu'r-rabt* veya *edâtü'r-rabt* gibi adlarla da anılmaktadır.⁶⁵ Bu tarif ışığında, yapı bakımından isim olan مَ ve كَ gibi edatlar, hurûfu'l-me'ânî kapsamının dışında bırakılmaktadır. Ancak klasik kaynaklar bu konuda daha geniş bir çerçeve sunmaktadır. Örneğin mana harfleri bağlamında bazı kaynaklar مَ ismini incelerken, bazıları كَ edatını da bu gruba dâhil etmiştir.⁶⁶ Bu tür edatların hurûfu'l-me'ânî çatısı altında değerlendirilmesi, çoğunluğu oluşturan harfler sebebiyle tağlîb⁶⁷ yoluyla gerçekleşmektedir.⁶⁸ Öte yandan *harf* kavramının anlamlarından birinin *kelime*⁶⁹ olduğu dikkate alındığında, yapısal olarak isim kabul edilen bazı edatların da hurûfu'l-me'ânî kapsamında değerlendirilmesi mümkündür. Zira hem isimler hem de mana harfleri, kelimenin türleri arasında yer almaktadır.

⁵⁸ Ebûl-Feth Osmân ibn Cinnî, *Sırru şînâ'ati'l-irâb*, thk. Muhammed Hasan İsmâ'il-Ahmed Ruşdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 1/132.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 10/250.

⁶⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, 28.

⁶¹ İbrahim Enîs, *Min esrâri'l-luğa* (Kahire: Mektebetu'l-Enclu el-Mısıriyye, 1966), 263.

⁶² Emîra Hilmi Matar, *el-Felsefe'l-Yûnaniyye târihuha ve müşkilâtuhâ* (Kahire: Dâru Kubâ', 1998), 21.

⁶³ Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/117-118; Hulusi Kılıç, “Kûfîyyun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/345-346.

⁶⁴ Tehânevî, *Keşşâfu ıstılahatul-fünûn*, 1/446.

⁶⁵ Muhammed et-Tuncî - Râcî el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi 'ulûmi'l-luğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/282.

⁶⁶ Ali b. Muhammed el-Herevî, *el-Üzhiye fi ilmi'l-hurûf*, thk. Abdulmuîn el-Mellûhî (Dimaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 1993), 100; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, 261.

⁶⁷ Tağlîb, bilinen iki unsurdan birinin diğerine tercih edilip her ikisine de o tercih edilen unsurun adıyla hitap edilmesidir. Bk. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. Adil Enver Hıdır (Beyrut: Daru'l-Marife, 2007), 61.

⁶⁸ Muhammed Hasan eş-Şerîf, *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Dimaşk: Dâru'r-Resâili'l-Alemiyye, 2018), 1/ç.

⁶⁹ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-vasît* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 167.

Bununla birlikte bazı dilciler, edat kavramını harf kavramından bağımsız olarak ele alma eğilimindedir. Nitekim İbn Kayyim (öl. 751/1350)'in *Me'âni'l-edavât ve'l-hurûf*⁷⁰ adlı eserine bu ismi vermesi, onun edatları harflerden ayrı bir kategori olarak değerlendirdiğine işaret etmektedir.

3.2.4. Âlet Terimi

Her ne kadar mana harfi terimiyle birlikte *âlet* tabiri yaygın olarak kullanılmasa da, bazı âlimlerin bu yönde tercihleri olmuştur. Bunlardan biri olan dil ve edebiyat âlimi Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve l-râbühû* adlı eserinde عِلّ edatını kasemin aletlerinden biri olarak nitelendirerek mana harfi bağlamında *âlet* ifadesini tercih etmiştir.⁷¹ Bu tercih, onun dilsel analizlerde çağdaşlarından farklı bir metodoloji benimsediğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan, mana harfi veya edat tanımlanırken, "bir amacın gerçekleşmesi için kullanılan âlettir" şeklinde alet kavramı da kullanılmaktadır.⁷² Netice itibarıyla mana harfleri için nadiren de olsa *âlet* tabirinin tercih edildiği gözlemlenmektedir.

4. Mana Harfinin Tarihsel Gelişimi

Dilin evrimine paralel olarak mana harfleri de tarihsel süreç içinde farklı işlevler edinmiş ve zamanla dönüşüm geçirmiştir. Mana harflerinin tarihi; dilin ilk safhalarından başlayarak, gramerin ve anlamın zaman içinde nasıl şekillendiğini ve çeşitli fonksiyonlar kazandığını gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, bahsedilen harflerin gelişimi beş ana dönemde incelenebilir: İlk Dönem, Müstakilleşme Dönemi, Gelişme Dönemi, Duraklama Dönemi ve Modern Dönem. Her bir dönemin, dilin farklı aşamalarında meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin mana harfleri üzerindeki etkileri anlaşılır hale getirilecektir.

4.1. İlk Dönem

Mana harflerinin oluşum sürecinin ilk aşamasının hicri birinci yüzyılın sonları ile dördüncü yüzyılın başlarını kapsadığı yapılan tetkiklerle anlaşılmaktadır. Nitekim Nahiv ilminin müessisi olarak tanınan Ebu'l-Esved ed-Düelî, bu dönemdeki en eski Arap dil bilimcilerindendir.⁷³ O'nun, kelime taksimi yaparken harfleri 'manaya işaret eden harfler' olarak tanımladığı gözlemlenmektedir.⁷⁴ Hicri ikinci yüzyıl, hurûfu'l-me'âninin ele alındığı ve eserlerde yer aldığı dönem olarak kabul edilmektedir.⁷⁵ Bu döneme ait dil bilimcilerin çalışmalarında, mana harflerinin kullanımı çeşitli biçimlerde incelenmiştir. Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-'ayn*'ında sözü edilen harfler yer bulmuş ve örneğin, عِلّ edatının zaman anlamı üzerindeki kullanımı ve dilin inceliklerine dair açıklamalar yapılmıştır. İlgili edatın geçmiş ve gelecek zaman zarfı görevini üstlendiği, bunun yanında muzâfun ileyh (tamlayan) olduğunda zamanın son noktasını tayin eden bir zarf değeri kazandığı ve “يَوْمَينِ tam o gün”, “سَاعَتَيْنِ tam o saat” misallerinde olduğu gibi tenvin-kesre ile kullanıldığı vurgulanmıştır. Buna ek olarak bazı harflerin yan anlamlarına da

⁷⁰ H. Yunus Apaydın, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/122.

⁷¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/75.

⁷² Bâbetî, *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi'n-nahvi'l-'Arabî*, 1/67.

⁷³ İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 300-306.

⁷⁴ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İdâhu fi ileli'n-nahv*, 69.

⁷⁵ Muhammed Nedim Fâdil, *et-Tazmînu'n-nahvî* (Medine: Dâru'z-Zemân, 2005), 1/53.

cer harflerinin birbirlerinin yerine geçebilme durumu, bağlı oldukları fiilin anlam alanına göre şekillenmektedir. (وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ) “Kullarının tövbesini kabul eden de O’dur”⁸³ ayeti bunun açık örneğidir. İlgili ayette, genellikle “مَنْ” edatıyla terkip edilen “قَبِلَ” fiilinin bu kez “عَنْ” harfine taalluk ettiği dikkati çekmektedir. Söz konusu kullanımın temelinde, قَبِلَ fiilinin ayette tazmîn suretiyle “عَنْ” affetmek” mânâsını ihtiva etmesi yatmaktadır. Nitekim “عَنْ” fiilinin, yaygın olarak “عَنْ” edatıyla kullanıldığı tespit olunmaktadır.⁸⁴ Öte yandan yukarıda sözü edilen müfessirin kaleme aldığı *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir* adlı eserinde, birkaç mana harfi ele alınmıştır. Örneğin, فِي edatının yedi farklı anlamda kullanıldığı belirtilerek her bir anlam için örnek ayetler sunulmuştur.⁸⁵

Bu dönemin kıraat âlimlerinden Hârûn b. Mûsâ’nın (öl. 170/786) kaleme aldığı *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* isimli eserinde mana harflerinin üzerinde durulmuştur. Harfler, tefsiri yapılan Kur’ân kelimeleri arasına serpiştirilerek, her birinin farklı anlam boyutlarına temas edilmiştir. Mesela, اِنَّ edatının altı farklı anlamda kullanıldığı ifade edilerek her bir kullanım için örnekler sunulmuştur.⁸⁶ Hicri üçüncü yüzyıl âlimleri, harflerin anlamı ve derinliklerine dair çeşitli yaklaşımlar ve incelemeler geliştirmiştir. Bahsi geçen dil bilimcileri, mana harfini “fiili isme bağlayan ya da ona belirlilik kazandıran veya âmil olan” olarak tanımlamaktadır.⁸⁷ Bu dönemde sadece bir harfi inceleyen risaleler de bulunmaktadır. Dil kuramcısı Ebû Zeyd el-Ensârî’ye (öl. 214/830) nispet edilen *el-Lâmât*⁸⁸ ile Ahfeş el-Evsat’ın (öl. 215/830) kaleme aldığı aynı adlı eser,⁸⁹ bu dönemin önemli çalışmaları arasında yer almaktadır. Bu tür çalışmalarla, dilbilim ve gramer sahasında derinlikli analizlere yönelme eğiliminin mevcut olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu dönemdeki risalelerin varlığı, mana harfleri üzerine müstakil bir araştırma sürecinin başladığını ve bu bağlamda kayda değer bir ilerleme sağlandığını göstermektedir.

Bu yüzyılda mana harflerine gösterilen özen, Kur’ân-ı Kerîm üzerine yapılan araştırmalarda da kendini göstermiştir. Bazen mana harflerine özel bir bölüm ayrılırken, bazen de ayet tefsirlerinde lafız ve mana derinliklerine inilmiş ve mana harfleri ele alınmıştır. Örneğin, Ferrâ, dönemin önde gelen müfessirlerinden biri olarak harflerin anlamsal yönlerine dikkat çekmiştir. Ahfeş el-Evsat, Ferrâ’nın yöntemine paralel olarak mana harflerine yer ayırmış, ancak manayı aşarak dil bilgisel özellikler üzerinde de durmuştur.⁹⁰ Bu durum, mana harflerinin gelişim

⁸³ eş-Şûrâ 42/25.

⁸⁴ Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Hasan Habenneke *el-Meydânî, el-Belâgatü’l-‘Arabiyye* (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1996), 2/49-52; Ahmed Matlûb, *Mu’cemü’l-muštalahâtü’l-belâğîyye ve te‘avvuru‘hâ* (Beyrut: Mektebetü’l-Lübnan Nâşirûn, 2007), 597; Ahmet Yüksel, *Arap Dilinde Harfi Cerler* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 24-25.

⁸⁵ Ebû’l-Hasen Mu‘âtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2008), 72-73.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin (Bağdat: Vizâretu’s-Sekâfeti ve’l-İlâm Dâiratu’l-Esâr ve’t-Turâs, 1988), 88-89.

⁸⁷ Batalyevsî, *el-Hulel*, 77.

⁸⁸ Cemâlüddîn Ebu’l-Hasen Ali b. Yusuf İbnü’l-Kiftî, *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (Kahire: Daru’l-Fikri’l-Arabî, 1982), 4/373.

⁸⁹ Abdullâh b. Muhammed el-Beytûşî, *el-Hîfâye bi tavdîhi’l-Kifâye*, thk. Tâha Şâlih Emîn Ağa (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2012), 57.

⁹⁰ Ebû’l-Hasen Sa’îd b. Mes’ade el-Mucâşî’î el-Ahfeşu’l-Evsat, *Me’ani’l-Kur’ân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2011), 93.

sürecinin nasıl şekillendiğini ve dilin hem anlam hem de yapısal yönlerinin daha kapsamlı bir şekilde incelendiğini göstermesi açısından önemlidir.

Dönemin dil teorisyenlerinden Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (öl. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ında, harflerin bazı fonksiyonel niteliklerine işaret edilmiştir. Örneğin, ع لى harf-i cerrinin م ن edatının görevini yüklediği ifade edilmektedir.⁹¹ Bu eser Kur'ân metninin filolojik çözümlemesine dayalı bir tefsir olarak değerlendirilmektedir.⁹² Başka bir örnek vermek gerekirse ilgili dönemin figürlerinden olan İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân* isimli eserinin son bölümü, hurûfu'l-me'ânî başlığı altında mana harflerine tahsis edilmiştir.⁹³ Bu bölümde, Kur'ân'da bulunan ve birden fazla anlam ifade edebilen harfler, alfabetik sıralama ya da harf sayısı göz önünde bulundurulmadan karma bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, genellikle ayetlerin yanı sıra şiirlerden de örnekler verilmiştir. Harflerin anlam derinliklerinin yanı sıra, yapısal özellikleri de detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Harf-i cerler ise farklı bir başlık altında düzenlenmiş ve anlamda benzerlik gösteren yönlerine vurgu yapılmıştır. Ayrıca *hurûfu'l-me'ânî* tabirinin kullanımı ön planda tutulmuştur.⁹⁴ Bu bilgiler doğrultusunda, bahsedilen eserin mana harflerini ele alma konusunda oldukça kapsamlı ve metodolojik bir yapıya sahip olduğu ifade edilebilir.

4.2. Müstakilleşme Dönemi

Müstakilleşme süreci, mana harflerinin ilk kez ayrı bir yapı olarak incelenip kitaplaştığı ve kendi başına özel bir değere sahip olmaya başladığı dönemi ifade eder. Bu sürecin, hicri dördüncü asrın başlarında başladığı değerlendirilmektedir. Bu dönemin âlimlerinden olan Zeccâcî, bununla ilgili *Hurûfu'l-me'ânî* isiminde bir eser ortaya koymuştur. İbn Hayr el-İşbîlî (öl. 575/1180) söz konusu eserin adını *Me'ânî'l-hurûf* olarak anmıştır.⁹⁵ Bu eser, hurûfu'l-me'ânî alanında kaleme alınan ilk müstakil eser olarak kabul edilmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla, bu eserin ortaya çıkmasıyla mana harfinin müstakilleşme dönemine girildiği anlaşılmaktadır. Bu eserin müellif, yüz kırka yakın harfin anlamına yer vermiştir. Fakat bazı lafızlar sonraki dilciler nezdinde kimi lafızların mana harfi statüsünü kazanmadığı tespit edilmiştir.⁹⁷ Örneğin, Bahsi geçen eserinde Zeccâcî, ع لى kelimesini mana harfleri arasında zikretmişken,⁹⁸ Murâdî'nin mana harfleri üzerine kaleme aldığı çalışmada bu lafza yer verilmediği görülmektedir. On bir cilt hâlinde yayımlanan *Dirâsât li-uşlûbi'l-Kur'ân*'ın ilk üç cildini mana harflerine tahsis eden Muhammed 'Abdulhâlık Azîme'nin, bahse konu kavrama temas etmediği mülâhaza edilmektedir. Edat sıralamasında karma bir yöntem izlenmiştir. Eserde ع لى kelimesi için edat tabiri kullanılmıştır.⁹⁹ Esere *Hurûfu'l-me'ânî* adının verilmesi ve içeriğinde edat kavramının yer

⁹¹ Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 18.

⁹² İsa Güceyüz, *Belâgat Literatürünün Târihi Seyri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 52.

⁹³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 278-302.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 278-279, 298.

⁹⁵ Ebû Bekr Muhammed İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf- Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus, Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 2009), 397.

⁹⁶ Şerîf, Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî, 1/ش.

⁹⁷ Şerîf, Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî, 1/ش.

⁹⁸ Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Hurûfu'l-me'ânî*, thk. Ali Tefvik el-Hamed (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1984), 1.

⁹⁹ Zeccâcî, *Hurûfu'l-me'ânî*, 1.

alması, her iki tabirin de birbirlerinin yerine kullanılabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, *عَدَتْ* kelimesinin isim ve zarf olma özellikleri göz önüne alındığında, Zeccâcî'nin edat teriminin harfler için kullanılmasına karşı olduğu ihtimali ortaya çıkmaktadır.

Müstakilleşme döneminde kaleme alınan eserlerden biri de Rummânî'nin *Me'âni'l-hurûf* adlı eseridir. Bazı kaynaklarda *Menâzilu'l-hurûf*¹⁰⁰ olarak da anılan bu eserde, edatların kullanım alanları ve anlamları veciz bir biçimde açıklanmış; ayetlerin yanında şiirlerden örnekler verilerek istişhâd yapılmıştır.¹⁰¹ Fârâbî'nin *Kitâbü'l-hurûf* adlı eseri, dönemin öne çıkan çalışmalarından biridir. Bu eser, yalnızca dilbilimsel değil, aynı zamanda felsefi açıdan da dikkat çekici içerikler barındırmaktadır. Fârâbî bu eserinde, harflerin felsefi inceliklerine odaklanmış ve onları tabiat bilimleri ile ilişkilendirmeye çalışmıştır.¹⁰² Bu çerçevede sözü edilen filozof, istifham edatlarından *أَي* ve *مَا* arasındaki farkı şu şekilde açıklar: *أَي* edatıyla sorulan şeyin başkasından farklı olduğu, *مَا* edatıyla ise sorulan şeyin özellikleri hakkında bilgi edinilmek istendiği ifade edilir. Bu kavram cafr ile açıklanır.¹⁰³ *أَي حَيَوَان* Hangi canlı? sorusu insanla diğer canlı arasındaki farkı sorgularken, *أَي شَجَرَةٍ* Hangi ağaç? sorusu ağacın türünü sormak için sorulur. Fârâbî, Fârâbî, bu tür ayrımları felsefi bir zeminde temellendirir.¹⁰⁴ Bu felsefi yaklaşım, sonrasında Hurûflik adıyla bilinecek olan akımın şekillenmesine zemin hazırlamıştır.¹⁰⁵ Bu yaklaşım, anlam harflerinin yalnızca dil bilgisel değil; aynı zamanda anlam bilimsel açılardan da değerlendirildiğini göstermektedir. Dil ile varlık arasındaki ilişkiyi vurgulayan Harfleri mahiyet, zât ve tabiat gibi kavramlarla açıklayan Fârâbî, bu yönüyle dilin düşünceyle ilişkisini ortaya koymaktadır.

Müstakilleşme Döneminin edat çalışmalarının tümünün müstakil nitelikte eserler olduğunu söylemek güçtür. Bu dönemde mana harfleriyle ilgili hem teorik hem pratik düzlemde bazı yaklaşımlar sergilenmiştir. Nitekim ilgili dönemin dil uzmanlarından İbnü's-Serrâc, mana harfini şu şekilde açıklamaktadır: “Cümleyi oluşturan üç ana bileşenden biri olarak harf, ne yüklem olabilmekte ne de bir yüklemün yöneldiği unsur olarak değerlendirilebilmektedir. Ayrıca, anlamlı bir cümle yalnızca harflerin birbiriyle birleşmesiyle meydana gelmez.” Bahsi geçen dil kuramcısı, mana harflerine has bir bölüm ayırmaksızın, bazı edatların anlam ve kullanım inceliklerine yer vermiştir. Bu çerçevede, harf-i cerlerin ön plana çıkarıldığına dikkat çekmektedir. Zaman zaman yalnızca bir edatı müstakil bir konu olarak ele almış ve bu edata dair meseleleri ayrıntılı biçimde incelemiştir. Harflerle ilgili bahislerde ise, harfin tanımına ve nahiv açısından kullanım biçimlerine temas etmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca nadiren de olsa “mana harfi” yerine “edat” terimini kullandığı görülmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/317.

¹⁰¹ Bk. Ebû'l-Hasen Ali b. İsa er-Rummânî, *Me'âni'l-hurûf*, thk. İrfân b. Selîm (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2014), 8.

¹⁰² Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, 28; Mahmut Kaya, “Farabi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/145-162.

¹⁰³ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, 28; Kaya, “Farabi”, 12/145-162.

¹⁰⁴ Bkz. Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, 181-186.

¹⁰⁵ Fârâbî, *Kitâbü'l-hurûf*, 28; Muhammed Tuncî, *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi'l-edeb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/360; Hüsamettin Aksu, “Hurufilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/408-412.

¹⁰⁶ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1/37-42, 407-429.

¹⁰⁷ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 2/226.

O dönemde nahiv alanına önemli katkılarda bulunan İbn Keysân (öl. 320/932), harfi, isim ve fiil gibi doğrudan bir anlam taşımaktan ziyade, belirli bir bağlamda işlev kazanan bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda o, harfin yalnızca "bir mana için kullanılan" olarak tanımlanmasının yetersiz olduğunu savunur, çünkü isim ve fiil de benzer şekilde anlam oluşturma sürecine katkıda bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bu ifadesiyle İbn Keysân, Basra dil ekolünün önde gelen isimleri Ebü'l-Esved ed-Düeli ve Sîbeveyhi'nin harf hakkındaki tanımına katılmadığını göstermektedir. Onun yaptığı tanımda mana kavramına vurgu yapması, harf lafzıyla mana harfini kastettiğini göstermektedir. Dönemin dil uzmanlarından biri olan İbn Cinnî, dilin inceliklerini ele aldığı *el-Hasâis* adlı eserinde, harflerin çeşitli özelliklerini derinlemesine tartışmıştır. Bu çalışmasında harflerin "zait olma", "hazfedilme", "harekelerle benzerlik gösterme" ve "yer değiştirebilme" gibi önemli fonksiyonlarına dikkat çeker. Bu özellikleri ayrı başlıklar altında ele alarak, dilin gramer yapısına dair dikkat edilmesi gereken temel unsurları ortaya koyar. Bu sayede dilin işleyişine dair daha derin bir anlayış geliştirilmesine olanak sağlar.¹⁰⁹

Söz konusu dönemde, dilcilerin mana harflerine olan ilgisi, belirli harfler veya harf gruplarını konu alan eserlerinde de kendini göstermiştir. İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940) *el-Lâmât* ve *el-Hâ'ât*'i, Zeccâcî'nin *el-Lâmât*'i, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *Risâle fi'l-lâmât*'i, İbn Hâleveyh'in (öl. 370/980) *el-Elifât*'i, Abdülkâbi b. Muhammed'in (öl. 370/980) *Şerhu hurûfi'l-atf*'i ve Rummânî'nin *el-Elifât*'i bu tür eserler arasında yer almaktadır.¹¹⁰ Bunların bazısında, harfler yalnızca mana açısından incelenmekle kalmayıp, aynı zamanda yapısal özellikleri, mahreç açısından sıfatları gibi diğer yönleri de ele alınmıştır. Mesela İbn Hâleveyh'in *el-Elifât*'ında vasıl hemzesinin telaffuz ve imlâ özellikleri ile kelime içindeki konumuna ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler yapılmıştır.¹¹¹ Bu safhada telif edilen bazı sözlüklerde, mana harflerinin derinlemesine incelendiği fark edilmektedir. Söz konusu eserlerde mana harfleri ilgili harf maddeleri altında ele alınır. Mesela, Ezherî'nin (öl. 370/980) kaleme aldığı *Teẖzîbü'l-luğa* isimli eserde كى edatının anlamı ve kullanımı, ك harfi maddesinde açıklanmıştır. Ayrıca, müellif bu eserde neredeyse her edat için hurûfu'l-me'ânî terimini kullanmaya özen göstermiştir.¹¹² Kûfe dil ekolünün önemli isimlerinden İbn Fâris (öl. 395/1004) *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* adlı eserinde mana harflerini benzer bir yöntemle kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Ancak, İbn Fâris, Ezherî'nin yaklaşımının aksine, hurûfu'l-me'ânî terimi yerine edat kavramını tercih etmiştir. Bu durum, mana harfleri ifadesinin kullanımında Kûfe okulu ile diğer dil ekollerinin arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Dönemin ediplerinden Sâhib b. Abbâd'ın (öl. 385/995) *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*'sında harflerin yapısal ve anlamsal boyutuyla ilgili yaptığı incelemeler, dilbilimsel açıdan oldukça önemlidir. Dilin biçimsel ve anlam içeriklerinin iç içe geçtiği bu incelemeler, özellikle edatların işlevine dair önemli veriler sunmaktadır. كُتِبَ kelimesinin morfolojik yapısı kadar, semantik fonksiyonu da incelenmiş ve bu kelimenin dilsel evrimindeki rolü vurgulanmıştır.¹¹³ كُتِبَ kelimesinin temenni anlamı taşıyan bir

¹⁰⁸ Batalyevsî, *el-Hulel*, 76.

¹⁰⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/266-308.

¹¹⁰ Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/33; Beytûşî, *el-Hifâye*, 57-58.

¹¹¹ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Hâleveyh, *el-Elifât*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Bağdat: Mecelletü'l-Mevrid, 1983), 81-83.

¹¹² Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî, *Teẖzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'Avad Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001), 10/226.

¹¹³ Ebü'l-Kâsım es-Sâhib İsmâil b. Abbâd, *el-Muḥîṭ fi'l-luğa*, thk. Muhammed Hasan (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 10/89.

kelime olarak tanımlanması, Arap dilindeki edat kullanımının çok yönlü doğasını ortaya koymaktadır.¹¹⁴ Bu zaman diliminde dil ve lügat eserlerinin dışındaki çalışmalarda da mana harflerine yer verildiği görülmektedir. Bu doğrultuda dil âlimi Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh* isimli eserinde, yer yer edatların semantik özelliklerini ve edebî derinliklerini tahlil etmektedir. Ne var ki, bir harfin fonksiyonlarını ele alırken müellifin ne hurûfu'l-me'ânî ne de “edat” kavramlarına açıkça atıfta bulunduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Bakara Suresi'nin altıncı ayetinde geçen اِنَّ edatını, “ismini mansûb, haberini merfû kılan; tekit işlevi gören ve kasmle irtibatlı bir alet” olarak değerlendirmesi, onun söz konusu harfi hem semantik hem de sentaktik düzeyde ele aldığını göstermektedir.¹¹⁵ Görüldüğü üzere Zeccâc, “edat” terimi yerine eş değer anlam taşıyan “âlet” ifadesini tercih etmiştir. Dikkat çekici olan husus, bu kavrama yalnızca ilgili pasajda müracaat etmesidir. Bu terminolojik tercih, onun dönemdaşlarından ayıran özgün bir yaklaşım ortaya koyduğunu ve nahvî analizlerinde farklı bir metodolojik çizgi izlediğini göstermektedir.

Müstakilleşmenin ivme kazandığı dönemin bilginlerinden olan İbnü'n-Nehhâs (öl. 698/1299), *İ'râbu'l-Kur'ân*'ında mana harflerinin ayet içindeki kullanımına değinmiştir. O, bu tür harfleri belirtirken hurûfu'l-me'ânî tabirini tercih etmiştir.¹¹⁶ *Me'âni'l-Kur'ân* adlı tefsirinde ise harflerin anlam boyutlarını daha kapsamlı biçimde ele almıştır. Bu eserde, ayetlerin bağlamı doğrultusunda harflerin temel ve türev anlamlarıyla birlikte, yer yer birbirlerinin yerine kullanıldıkları durumlara da dikkat çekilmiştir.¹¹⁷ Dönemin bir diğer müfessiri olan Ebû'l-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983), *Bahrü'l-'ulûm* adlı tefsirinde zaman zaman bazı harflerin anlamsal yönlerini kısaca değerlendirmiştir. Örneğin o, ...إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ...¹¹⁸ “Münafıklar yanına geldiğinde...”¹¹⁸ ayetindeki اِنَّ harfinin, tevkît (zamanlama) anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Bu eserde, edat veya hurûfu'l-me'ânî tabirlerine yer verilmediği gibi, mana harfleri için yalnızca *harf* terimi tercih edilmiştir.¹¹⁹ Benzer bir yaklaşım, Rummânî'nin¹²⁰ ve İbn Ebî Zemenîn'in (öl. 399/1008) tefsirlerinde de belirlemektedir. Her iki müfessir mana harfleriyle ilgili değerlendirmelerde benzer bir metodoloji takip etmişlerdir.¹²¹ Ebû Hilâl el-Askerî'nin (öl. 395/1005) Kur'ân ilimleri üzerine yazdığı *el-Vücûh ve'n-nezâir* adlı eserde de bazı mana harflerine temas edilmiştir. Müellif, eserinde edatların gramatik yönlerini ele aldıktan sonra, bunların kullanıldığı manalara ve Kur'ân örneklerine yer vermiştir. Mesela حَتَّى edatının isimde kullanıldığını belirttikten sonra, Kur'ân'daki anlamlarını da açıklamıştır.¹²²

¹¹⁴ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîṭ fi'l-luġa*, 9/462.

¹¹⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/75.

¹¹⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed İbnü'n-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk. Abdulmun'im Ḥalîl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/292-293.

¹¹⁷ İbnü'n-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Şâbûnî (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1988), 5/42.

¹¹⁸ el-Münâfikûn 63/1.

¹¹⁹ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Bahrü'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 3/450.

¹²⁰ Ebû'l-Hasen Ali b. İsa er-Rummânî, *el-Câmi' li 'ilmi'l-Kur'ân*, thk. Hıdır Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 331.

¹²¹ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîz*, thk. Ebû Abdullah Hasan b. Ükâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 2/354.

¹²² Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk. Ahmed es-Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 142-143.

4.3. Gelişme Dönemi

Müstakil mana harfleri üzerine yapılan çalışmalar ilerleyen süreçte sürdürülmüştür. Bunlar arasında, Muhammed b. Cafer el-Kazzâz'ın (öl. 412/1022) *el-Hurûfu*¹²³ Herevî'nin (öl. 415/1024) *el-Üzhiyye*'si¹²⁴ ve Amîdî'nin (öl. 371/981) *Me'âni'l-hurûf* adlı tefsiri¹²⁵ yer almaktadır. Bu eserler, beşinci asrın önemli ürünleri arasında sayılmaktadır. Bunların bir bölümü günümüze dek varlığını sürdürmüş, geri kalan kısmı ise zaman içinde silinip gitmiştir. Bu evrede gerçekleştirilen çalışmalarda, edatların hem yapısal hem de anlamsal boyutları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Örneğin, günümüze kadar ulaşan Herevî'nin *el-Üzhiyye*'sinde pek çok mana harfi ele alınmıştır. Bu eserde Kûfe ve Basra dil mekteplerine dair görüşlere yer verilmiş; kimi zaman Basralıların, kimi zaman ise Kûfelilerin bakış açıları benimsenmiştir.¹²⁶ Müellif, ayrıca edatları alfabetik sıraya koymak yerine, hece harfi sayısını göz önünde bulundurmaksızın karma bir düzenle tasnif etmiştir.¹²⁷

Mana harfleri üzerine yapılan çalışmaların ilerleme kaydettiği altıncı asırda, söz konusu harflerin çeşitli yönlerinin ele alındığı görülmektedir. Bu dönemdeki ünlü dilci ve müfessir Zemaşerî (öl. 538/1144), *el-Mufaşşal fî şinâ'ati'l-i'râb*'ında, harflere dair müstakil bir bölüm oluşturmuştur. Müellif, harflerin ikinci derecedeki anlamlarını da ele alarak konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Ayrıca, bazı dil bilimcilerin görüşlerine de yer vermiştir.¹²⁸ O dönemde, hurûfu'l-me'âni ile ilgili yazılmış bazı eserlerin *edatlar* ismiyle kaleme alındığı gözlemlenmektedir. Bunlar arasında, dil bilimci İbn Humeyde'nin (öl. 550/1155) *Kitâbu'l-edevât* adlı eseri de bulunmaktadır.¹²⁹ Elde bulunan bilgilere dayanarak, eser günümüze ulaşmamıştır. Ancak müellifinin dil bilimci oluşu, *el-edevât* terimiyle mana harflerinin kastedilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Gelişme dönemini kapsayan yedinci asırda da edat konusuna dair çeşitli çalışmalar mevcuttur. Nitekim el-İrbilî (öl. 631/1234)'nin *Cevâhiru'l-edeb*'i¹³⁰ ile Ahmed b. Muhammed er-Râzî (öl. 631/1234)'nin *el-Hurûfu*¹³¹ bu dönemde yazılmış önemli eserlerdendir. Bu zaman diliminde harfler, sistematik bir biçimde ve kapsamlı olarak ele alınmıştır. Nitekim İrbilî, edatları harf sayısına ve alfabetik sıraya göre düzenlemiştir; edatların lafız ve anlam yönünden fonksiyonlarını açıklamış, ana anlamlarının yanında tali manalara da değinmiştir. Ayrıca, önceki ulemanın görüş ve ihtilaflarını tartışmış, ayet, şiir ve nesir örnekleri vererek harfler hakkındaki

¹²³ Fuat Sezgin, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî*, thk. Arfe Mustafa-Said Abdurrahim (Riyad: Camiatu'l-İmam Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1991), 2/640.

¹²⁴ Abdülhâdi el-Fadlî, *Fehresetu'l-kütübi'n-nahviyye'l-matbû'a* (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1986), 30.

¹²⁵ Süyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976), 82.

¹²⁶ Herevî, *el-Uzhiyye*, 37.

¹²⁷ Herevî, *el-Uzhiyye*, 50.

¹²⁸ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Mufaşşal fî şinâ'ati'l-i'râb*, thk. Emîl Bedî' Ya'kûb (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 365.

¹²⁹ Ebû'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed es-Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 1/173.

¹³⁰ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn* (İstanbul: Vekâletü'l-Me'ârif, 1951), 1/92.

¹³¹ Fadlî, *el-Fehrese*, 88.

önemli meseleleri gündeme getirmiştir.¹³² Bu yönüyle oldukça zengin görünen bu eser, bu sahadaki araştırmalarda başvurulması gereken önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Edatlarla ilgili sistemli ve ayrıntılı çalışmaların en çok gelişme kaydettiği dönem, hicri sekizinci asır olarak tanımlanabilir.¹³³ Bu yüzyıl, mana harfleri için altın dönemi simgelemektedir. Bu süreçte dikkat çeken önemli eserler arasında Ahmed b. Abdinnur el-Mâlekî'ye (öl. 702/1302) ait *Rasfu'l-mebânî*, İbrahim es-Sefâkûsî'nin (öl. 742/1342) *et-Tuhfetu'l-vâfiye*'si, Murâdî'nin *el-Cene'd-dânî*'si, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Me'ânî'l-edevât*'ı ve İbn Hişâm'ın meşhur eseri *Muğni'l-lebîb* yer almaktadır. Bu çalışmaların bazıları İslam hukuku meseleleriyle de ilişkilendirilmiştir. İbn Kayyim'in yukarıda anılan eseri bu kabildendir. Ancak söz konusu eserde edatların yan anlamları ve konuya ilişkin ihtilaflar üzerinde durulmamıştır.¹³⁴

Mana harfine olan eğilimler hicri dokuzuncu asırda kendini göstermiştir. Muhammed b. Ali el-Mevzi'î'nin (öl. 825/1422) *Mesâbihu'l-meğânî fi hurûfî'l-me'ânî*si bu dönemde telif edilmiştir. Mevzi'î, İbn Fâris, Cevherî, Herevî ve Zemahşerî gibi âlimlerin eserlerinden faydalanan eserine değer katmıştır.¹³⁵ Bu yüzyıldan sonraki süreçte de benzer yönelimler devam etmiştir. Bu bağlamda, Süyûtî'nin Kur'ân-ı Kerim ilimleri alanında yazdığı *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Îrân* adlı eseri anılmaya değerdir. Müellif, eserinde harflerin hem asıl hem de mecazî anlamlarını ele almış ve her bir mana için Kur'ân-ı Kerim ayetlerinden örnekler sunmuştur. Ayrıca, bazı ayetlerde farklı görüşlere yol açan edatlarla ilgili de değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin, bâ harfinin asıl ve tali anlamlarını açıkladıktan sonra {...وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ...} “...ve başınızdan bir kısmı meshedin...”¹³⁶ ayetindeki bâ harfiyle ilgili yorum farklılıklarını ele almıştır:

Bir görüşe göre, söz konusu bâ edatı, ilsâk (temas ettirme, yapıştırma) anlamı taşımaktadır. Bazı yorumlara göre ise bu edat, teb'îz (bütünün bir kısmını ifade etme) işlevindedir. Başka bir yaklaşıma göre zâid (tekittirme/pekiştirme) bir unsur olarak değerlendirilir. Farklı bir yoruma göre de bu kelime, istî'âne (yardım isteme, araç bildirimi) amacıyla kullanılmıştır. Ancak bu son yaklaşım kabul edildiğinde, cümlede hazf (gramatikal olarak mevcut sayılan bir unsurun lafzen kullanılmaması) ve kalb (söz dizimindeki unsurların yer değiştirmesi) söz konusudur. Nitekim مسح fiili, silinen nesneye doğrudan geçişli olup, mesheden araca (suya) “bâ” edatıyla bağlanır. Bu bağlama göre, cümlenin asıl yapısı şöyledir: اَمْسَحُوا رُؤُوسَكُمْ بِأَلْمَاءِ “Başınızı su ile meshedin”.¹³⁷ Bu tür yorum farklılıkları, hem dilsel çeşitliliği gözler önüne sermekte hem de Kur'ân-ı Kerim ayetlerinin anlam katmanlarını daha geniş bir çerçevede değerlendirme imkânı sunmaktadır.

4.4. Duraklama Dönemi

Ulaşılabilen mevcut kaynaklar doğrultusunda hicri onuncu asırdan sonraki dönemde mana harflerine yönelik ilgi ve çalışmaların azalmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu yavaşlamanın hicri on üçüncü asra kadar sürdüğü gözlemlenmektedir. Nitekim, bu dönemde Abdullah b.

¹³² Alâuddin b. Ali el-İrbîlî, *Cevâhiru'l-edeb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009), 223-226.

¹³³ Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Lâmât*, thk. Mâzin el-Mübârek (Dimaşk: Dâru'l-Fîkr, 1985), 19.

¹³⁴ Bkz. Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Nahiv Açısından İslam Hukuk Metodolojisinde Edat ve Manalı Harflerin Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1982), 7-8.

¹³⁵ Bkz. Muhammed b. Ali b. İbrahim el-Mevzi'î, *Mesâbihu'l-meğânî fi hurûfî'l-me'ânî*, thk. 'Âid b. Nâfi' (Ürdün: Dâru'l-Menâr, ts.), 32-42.

¹³⁶ el-Mâide 5/7.

¹³⁷ Süyûtî, *Mu'tereku'l-aqrân fi 'icâzi'l-Îrân*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2011), 2/90-95.

Muhammed el-Beytûşî (öl. 1211/1796), *Kifâyetu'l-mu'ânî fî hurûfi'l-me'ânî* adlı eserini ortaya koymuştur. Eser, 672 beyitten oluşmakta olup, edatları harf sayısına göre beş gruba ayırarak her birini alfabetik sırayla ele almıştır. Adı geçen manzume, müellifi tarafından kaleme alınan el-Hifâye bi tavidhi'l-Kifaye adlı eser aracılığıyla detaylı biçimde şerh edilmiştir. Bu eserde, edatların anlamları ve dilsel inceliklerinin yanı sıra bu konuda ortaya çıkan ihtilaflı görüşlere de değinilmiştir. Ayrıca, delil olarak ayet, şiir ve nesirden örnekler verilmiştir.¹³⁸ Neticede Beytûşî, hicri on üçüncü yüzyılda mana harfleri üzerine yapılan çalışmalara önemli bir katkı sağlayarak, bu alandaki gerilemenin önüne geçmiştir. Diğer taraftan Beytûşî'nin bu konudaki şerh ve manzum eserleri, onun özgün katkılarını vurgulayan önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

4.5. Modern Dönem

Hicri on beşinci asırla başladığı düşünülen bu dönemde mana harflerine yönelik ilgide önemli ölçüde artış göstermiştir. Özellikle son yıllarda edat çalışmalarına yeniden yoğun bir ilgi gösterildiği görülmektedir. Mana harfleri, zaman zaman nahiv alanındaki çalışmalarda ilgili başlıklar altında incelenmiş, bazen bu çalışmalar içinde onlara özel bir bölüm ayrılmış, bazen de bağımsız bir konu olarak ele alınmıştır. Çağdaş araştırmacılardan biri olan Muhammed Abdulhalık Azîme on bir cilt halinde yayımladığı *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'ân* adlı eserinin ilk üç cildini mana harflerine ayırmış ve bu bölümde edatların Kur'an'daki konumları, kullanımları ile ulemanın anlamsal işlevlerine ilişkin görüşlerini ele almıştır. Müellif, kronolojik bir yaklaşım benimseyerek Sibeveyh'in *el-Kitab*'ı ve Müberrid'in *el-Muktadab*'ı gibi temel kaynaklardan alıntılar yapmış; edatın hem asıl hem de mecazî anlamlarını ortaya koyduktan sonra her biri için farklı ayet örnekleri sunmuştur.¹³⁹

Mana harfleri üzerine bu dönemde telif edilen önemli eserlerden biri de Muḥammed Ḥasan eş-Şerîf'in *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî fî'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm* adlı çalışmasıdır. Eserde edatlar alfabetik olarak sıralanmış, her birinin tanımı yapılmış ve ardından temel ile tali anlamları kısa açıklamalarla sunulmuştur.¹⁴⁰ Anlam açıklamalarının ardından, ilgili edatın geçtiği sûre ve âyetler sıralanmış; her bir âyetin başında ise edatın anlamını temsil eden bir rumuzla işaretleme yapılmıştır. Örneğin, besmelede yer alan bâ harfinin isti'âne anlamında kullanıldığı, ع rumuzu ile gösterilmiştir.¹⁴¹ Eserde bütün Kur'ân âyetlerine yer verilmiş olması, onu gerek dilbilimsel gerekse tefsirî çalışmalarda araştırmacılar tarafından başvurulmadan geçilemeyecek nitelikte bir kaynak konumuna getirmektedir. Bunların dışında, mana harflerine farklı açılardan yaklaşan başka çalışmalar da mevcuttur. Ancak, giriş bölümünde zikredildikleri için burada yeniden ele alınmamıştır.

Modern dönemde kaleme alınan edat çalışmaları hem çok yönlüdür hem de bilimsel açıdan önemli katkılar sunmaktadır. Bu çalışmaların başlıkları ve içerikleri incelendiğinde, büyük oranda Kur'ân-ı Kerîm merkezli olarak şekillendikleri görülmektedir. Bu çerçevede Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî fî'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'ân* ve *Mu'cemü'l-edevât ve'd-damâir fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* gibi eserler, edatları kuşatıcı biçimde ele alan genel incelemelerdir. Buna karşılık,

¹³⁸ Bkz. Beytûşî, *el-Hifâye*, 222-223.

¹³⁹ Bkz. Muhammed Abdulhalık Azîme, *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Hadîs, ts.), 1/3-58.

¹⁴⁰ Şerîf, *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî*, 2/450-453.

¹⁴¹ Şerîf, *Mu'cemu hurûfi'l-me'ânî*, 2/454.

el-Hurûfu'l-âmile fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Me'âni'l-hurûfi's-sünâiyye ve's-sülâsiyye beyne'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve devâvinu's-şî'r ile Kur'an-ı Kerîm'deki İz Edatının Gramerciler ve Tefsirciler Açısından Tahlili gibi çalışmalar ise belirli bir edat grubunu ya da yalnızca tek bir edatı konu edinmiştir. Başlıklarından da anlaşılacağı üzere, bu tür çalışmalar edatları karşılaştırmalı biçimde ele almakta ve aralarındaki farklı anlam yorumlarını analiz etmektedir. Öte yandan bazı araştırmalar edatların diğer ilim dallarıyla olan ilişkisine odaklanmıştır. Nasrullah Hacımüftüoğlu'nun *Nahiv Açısından İslam Hukuk Metodolojisinde Edat ve Manalı Harflerin Yeri* adlı eseri bu yaklaşıma örnek teşkil etmektedir.

Son döneme ait edat çalışmalarında, kavramsal tercih bakımından farklılıklar dikkat çekmektedir. Bazılarında hurûfu'l-me'ânî, bazılarında me'âni'l-hurûf, bazı örneklerde ise doğrudan edat kelimesi kullanılmaktadır. Aralarında anlam incelikleri bulunsu da bu terimlerin esasen aynı kavramsal çerçeveye işaret ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu kavramların her birinin altında değerlendirilen harfler büyük ölçüde örtüşmektedir. Mesela, Zeccâcî'nin *Hurûfu'l-Me'ânîsi*, Rummânî'nin *Me'ânî'l-hurûfu* ve çağdaş dönemde Hüseyin Serhân'ın yazdığı *Kâmûsu'l-edevâtî'n-Nahviyye* adlı eser, bâ harfinin hem asli hem de tali anlamlarına açıklık getirmektedir.¹⁴²

Sonuç

Bu çalışma, mana harflerini anlam inşasının temel bileşenleri olarak ele almıştır. Kavramsal çerçeveye yapılan vurgu sayesinde, bu harflerin yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda düşünsel bir düzlemde şekillenme biçimi ortaya konmuştur. Dilin temel yapı taşlarını oluşturan ve her biri anlam taşıyan sesleri temsil eden bu harflerin gelişimi; tarihsel süreçler, kültürel etkileşimler ve dilsel evrimle şekillenmiştir. Her harfin kökeni ve zaman içinde nasıl değiştiği, dilin yapısını daha derinlemesine anlamamıza olanak tanır. Dil kuramcılarının mana harfleri ve edatlar üzerindeki teorik ve pratik incelemeleri, dildeki küçük ama kritik birimlerin anlam yapısını çözümleme çabalarında merkezi bir rol oynamıştır. Tarihsel serüvene dair yapılan değerlendirmeler, erken dönem dilcilerden çağdaş araştırmacılara uzanan bir çizgide mana harflerinin ne şekilde ele alındığını, hangi açılardan sistematize edilmeye çalışıldığını ve zamanla nasıl müstakil hale geldiğini göstermiştir.

Hurûfu'l-me'ânî tabiri, genellikle fiil ve isim kategorisine girmeyen, başka bir kelimeyle kullanıldığında anlam kazanan ve edat olarak da adlandırılan sözcükleri ifade eder. Buna karşılık, *me'ânî'l-hurûf* ise bu tür sözcüklerin anlamlarını ve dilsel işlevlerini açıklamaya yönelik bir ifadedir. Bu iki kavram arasında dikkat çekici bir fark bulunur: Me'ânî'l-hurûf doğrudan anlam odaklı bir incelemeyi içerirken, hurûfu'l-me'ânî başlığı altında bazen sadece yapısal tasnife yer verilip anlam boyutu ihmal edilebilmektedir.

Me'ânî'l-hurûf harflerin sözlük anlamlarını ele alması bakımından hurûfu'l-me'âniden ayrılır. Âlimler harfleri anlam yönünden tanımlarken genellikle *harf*, *edat*, *harfu'l-ma'nâ* ya da *hurûfu'l-me'ânî* gibi tabirleri tercih etmiş; me'ânî'l-hurûf terimini bir ıstılah olarak kullanmamışlardır. Bu durum, bir disiplin adı olarak hurûfu'l-me'ânî ifadesinin daha yerleşik

¹⁴² Zeccâcî, *Hurûfu'l-me'ânî*, 86-87; Rummânî, *Me'ânî'l-hurûf*, 4-15; Hüseyin Serhân, *Kâmûsu'l-edevâtî'n-nahviyye* (Mansûra: Mektebetü'l-İmân, 2007), 45-47.

olduğunu göstermektedir. İki tabir arasında anlam düzeyinde de ayrım mevcuttur. Hurûfu'l-me'ânî, anlam taşıyan harfleri; me'ânî'l-hurûf ise bu harflerin taşıdığı anlamları belirtir. İlki sınıflama ve yapı üzerinde, ikincisi ise içerik ve anlam üzerinde durur.

Harf kavramı zaman zaman mana harfi dışındaki kelimeler için de kullanılmakta, bu da harf ile mana harfi arasında bir ayrım yapılmasını gerektirmektedir. Ancak, muhatap bazen bu sözcüğün hece harfi mi, mana harfi mi yoksa kelime mi olduğunu ayırt edememektedir. Bu karışıklığı gidermek ve ifadenin daha özlü hale gelmesini sağlamak amacıyla bu tabir seçilmiş olmalıdır. Edat, mana harfinden daha geniş bir kapsamı ifade eder; her mana harfi aynı zamanda edat olsa da her edat mana harfi değildir. Yine de her iki kavram, edatların anlam taşımak için kullanıldığını göstermektedir. Günümüzde edat terimi, daha yaygın bir kullanım alanı bulmuştur.

Kaynakça | References

- Ahfeşu'l-Evsat, Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâşi'î. el- *Me'ani'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Aksu, Hüsamettin. "Hurufilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/408-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Apaydın, H. Yunus. "İbn Kayyim el-Cevziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/109-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Azîme, Muhammed Abdulhalık. *Dirâsât li uslûbi'l-Kur'ân*. Kahire: Daru'l-Hadîs, ts.
- Bâbetî, Azîze Fevvel. *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi'n-naḥvi'l-'Arabî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2018.
- Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. *el-Hule fi islâhi'l-hale min Kitabi'l-cümel*. thk. Saîd Abdülkerim. Beyrut: Dâru't-Talîa, ts.
- Beytûşî, Abdullâh b. Muḥammed. *el-Hifâye bi tavdîhi'l-Kifâye*. thk. Tâha Şâlih Emîn Ağa. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. thk. Adil Enver Hıdır. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2007.
- Durmuş, İsmail. "Harf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/ 300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dursun, Hüseyin. "Arap Dilinde Hurûfu'l-Me'âniler ve Çok Anlamlılığa Etkisi (Necm Suresi İlk Yirmi Üç Ayet Örneği)", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2021), 225-244. <https://doi.org/10.53112/tudear.1016854>
- Ebû Hilâl el-Askerî, Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Ahmed es-Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Enîs, İbrahim. *Min esrâri'l-luğa*. Kahire: Mektebetu'l-Enclu el-Mısıriyye, 1966.
- Ertem, Rekin. "Elifbâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/39-44. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ezdî, Ebû Abdillâh Hârûn b. Mûsâ. *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin. Bağdat: Vizâretu's-Sekâfeti ve'l-İ'lâm Dâiratu'l-Esâr ve't-Turâs, 1988.
- Ezherî, Muhammed b. Aḥmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avad Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fâdıl, Muhammed Nedim. *et-Tazmînu'n-nahvî*. 2 Cilt. Medine: Dâru'z-Zemân, 2005.
- Fadlî, Abdulhâdi. *Fehresetu'l-kütübî'n-nahviyye'l-matbû'a*. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1986.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu'l-Hurûf*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Meşriq, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Ḳur'ân*. thk. Salâh Abdulazîz vd. 3 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2013.
- Güceyüz, İsa. *Belâgat Literatürünün Târihi Seyri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah. *Nahiv Açısından İslam Hukuk Metodolojisinde Edat ve Manalı Harflerin Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1982.
- Ḥalîl b. Aḥmed, Ebû Abdurrahmân el- Ferâhîdî. Ebû Abdurrahmân. *el-Hurûf*. thk. Ramazan Abduttevâb. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1982.
- Ḥalîl b. Aḥmed, Ebû Abdurrahmân el- Ferâhîdî. *Kitâbu'l'Ayn*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Ḥâmis, Yuhanna Mirza. *Mevsu'atu'l-mustalahu'n-nahvî*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.

- Herevî, Ali b. Muhammed. *el-Üzhiye fi ilmi'l-hurûf*. thk. Abdulmuîn el-Mellûhî. Dimaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 1993.
- Hitti, Philip vd. *Târîhu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Keşşâf, 1949.
- İbn Cinnî, Ebûl-Feth Osmân. *el-Hasâiş*. thk. Şirbînî Şerîde. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007.
- İbn Cinnî, Ebûl-Feth Osmân. *Sırru şinâ'ati'l-irâb*. thk. Muhammed Hasan İsmâ'il-Ahmed Ruşdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîz*. thk. Ebû Abdullah Hasan b. Ükâşe- Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed er-Râzî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn. *el-Elifât*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Bağdat: Mecelletü'l-Mevrid, 1983.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbîlî. *Fehresetu İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Maruf- Mahmûd Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâluddîn. *Şerhu Katri'n-nedâ*. Dimaşk: Dâru İbn Keşîr, 2010.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh el-Cemmâilî. *el-Muğni*. thk. Tâhâ ez-Zeynî vd. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahira, 1968–1969.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim. *Ğarîbü'l-Kur'an*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- İbn Manzûr, Ebû 'l-Faql Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî. *Lisânu'l-'Arab*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2013.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1996.
- İbnu'n-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdulmun'im Hâil İbrâhîm. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- İbnu'n-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ali es-Şâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1988.
- İbnü'l-Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- İbnü's-Serrâc, Ebu Bekir Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. 'Abd el-Hüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2015.
- İrbîlî, 'Alâuddîn b. Ali. *Cevâhiru'l-edeb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî. *Hediyetü'l-'ârifin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-Me'ârif, 1951.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Şubhu'l-a'sâ fi şinâ'ati'l-inşâ'*. 14 Cilt. Kahire: el-Matbaatu'l-Emriyye, 1914.
- Kara, İbrahim. "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Arap Dilinde Lafız-Mana İlişkisi ve Abdülkâhîr el-Cürcânî'ye Etkisi", *Artuklu Akademi Dergisi* 10/12 (2023), 303-316. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1368787>
- Kara, İbrahim. *Kâdî Abdülcebbar'da Delâlet Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kaya, Mahmut. "Farabî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/145-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kefevî, Ebû'l-Bekâ' Eyyûb b. Mûsâ. *el-Küllîyyât*. thk. Adnân Dervîş – Muhammed el-Maşrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2018.
- Kerrûm, Ahmed. *el-İstidlâl fi me'âni'l-hurûf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Çınvevci, Ebû'l-Tayyib Muhammed Sâdık Hân b. Hasan. *Fethu'l-beyân fî maqâsidi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-'Asriyye, 1992.
- Lebdî, Muhammed Semir Necib. *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye*. Beyrut: Dâru'l-Furkân, 1985.
- Ma'mer b. el-Müsennâ, Ebû 'Ubeyde et-Teymî. *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006.
- Mahzûmî, Mehdi. *Medresetu'l-Kûfe*. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî, 1958.
- Matar, Emîra Hilmi. *el-Felsefe'l-Yûnaniyye târihuha ve müşkilâtuhâ*. Kahire: Dâru Kubâ', 1998.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-belâgiyye ve tetavvuruhâ*. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 2007.
- Mevzî'î, Muhammed b. Ali b. İbrahim. *Mesâbihu'l-meğânî fî hurûfi'l-me'ânî*. thk. 'Âid b. Nâfi'. Ürdün: Dâru'l-Menâr, ts.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*. 2 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Muberrid, Ebû'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Muktaḍab*. thk. Hasan Hamed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1999.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Maḥmûd 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 2002.
- Murâdî, Hasan b. Kâsım. *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*. thk. Faḥruddîn Kâbâve - Muhammed Nedîm Fâḍıl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2016.
- Mustafa İbrahim vd. *el-Mu'cemu'l-vasîf*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Rummânî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsa. *el-Câmi' li 'ilmi'l-Kur'ân*. thk. Hıdır Muhammed Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Rummânî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsa. *Me'ânî'l-hurûf*. thk. İrfân b. Selîm. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2014.
- Sâhib b. Abbâd, Ebû'l-Kâsım İsmâîl. *el-Muḥîṭ fî'l-luḡa*. thk. Muhammed Hasan. 11 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994, 10/89.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Baḥrî'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993.
- Serhân, Hüseyin. *Kâmûsu'l-edevât'in-nahviyye*. Mansûra: Mektebetü'l-İmân, 2007.
- Sezgin, Fuat. *Târihu't-turâsî'l-'Arabî*. thk. Arfe Mustafa-Said Abdurrahim. 4 Cilt. Riyad: Camiatu'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân. *el-Kitâb*. thk. Emîl Bedî' Ya'kûb. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2017.
- Sîrâfî, Ebû Sa'îd. *Şerḥu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdaî - Ali Seyyid Ali. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008.
- Süyûtî, Ebû'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Buḡyetü'l-vu'ât fî ṭabaqâtî'l-luḡaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrahim. 2 Cilt. Lübnan: Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Eşbâḥ ve'n-nezâ'ir fî'n-naḥv*. thk. İbrahim Muhammed Abdullah. 4 Cilt. Dimaşk, Mecmau'l-luḡati'l-'Arabiyye, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mu'tereku'l-aḳrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Şemsuddîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2011.
- Süyûtî, Ebû'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Tabakâtu'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.

- Şerîf, Muhammed Hasan. *Mu'cemu ħurûfi'l-me'ânî fi'l-Ķur'ânî'l-Kerîm*. 3 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Resâilî'l-'Alemlîyye, 2018.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ķur'ân*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmîyye, 2014.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfu ıstılahatul'-fünûn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmîyye, 2013, 1/446.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halîl b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/309-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tuncî, Muhammed - Esmer, Râcî. *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi 'ulûmi'l-luğa*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmîyye, 2001.
- Tuncî, Muhammed. *el-Mu'cemu'l-mufaşşal fi'l-edeb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmîyye, 1999.
- Ulugöl, Fetî. *Arap Dilinde Harfler*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yüksel, Ahmet. *Arap Dilinde Harfi Cerler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî. *Tâcu'l- 'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Küveyt: Vizâretu'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî. *Me'ânî'l-Ķur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdulcelîl Abduh Şiblî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-İddâhu fi ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *Ĥurûfu'l-me'ânî*. thk. Ali Tevfîk el-Hamed. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1984.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *Kitâbu'l-Lâmât*. thk. Mâzin el-Mübârek, Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1985.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. Ömer. *el-Mufaşşal fi şimâ'ati'l-i'râb*. thk. Emîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmîyye, 1999.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, 4/317.